COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. drs. M. Bookelman
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
drs. A.F.J. Niemeijer
mw. drs. L.A. Nizet
mw. R. Ramautar
mw. drs. C. Scheffer
ir. Th. A.J. Schiere
drs. A. Schuurman
mw. drs. E.B. de Snoo-van de Garde
ing. M. Spooren
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
L.J. van den Boogert
D. Brouwer de Koning
drs. R. Daalder
drs. Th. M. Elsing
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, februari 1995

A. **HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING**
A.F.J. Niemeijer
april 1990

B. **BEBOUWINGSKARAKTERISRIEK**
L.A. Nizet
januari 1990

C. **STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE**
L.A. Nizet
A. Schuurman
augustus 1993

D. **GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN**
L.A. Nizet
A. Schuurman
augustus 1993

E. **INVENTARISATIE**
E.B. van de Garde
L.A. Nizet
december 1989
januari 1990

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   2.1. Bodem en reliëf
   2.2. De afwatering

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK
   3.1. Agrarisch grondgebruik
   3.2. Niet-agrarisch grondgebruik
   3.3. Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   4.1. Landwegen
   4.2. Waterwegen
   4.3. Dijken en kaden
   4.4. Spoorwegen
   4.5. Militaire infrastructuur
   4.6. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
   5.1. Algemeen
   5.2. Kernen
      5.2.1. De stad Gorinchem tot circa 1800
      5.2.2. Functionele ontwikkelingen
      5.2.3. Stedebouwkundige ontwikkelingen
         5.2.3.1. Voorzieningen
         5.2.3.2. Woningbouw
         5.2.3.3. Groenvoorzieningen
      5.2.4. Dalem
      5.2.5. Laag-Dalem
      5.2.6. Groote Haar
   5.3. Verspreide bebouwing

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

D. GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

E. INVENTARISATIE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

De gemeente Gorinchem ligt in het oosten van de provincie Zuid-Holland aan de noordzijde van de Boven-Merwede in de Alblasserwaard. Gorinchem grenst (N.O.Z.W.) aan de gemeenten Giessenlanden, Lingewaal (Gelderland), Woudrichem (Noord-Brabant), Werkendam (Noord-Brabant) en Hardinxveld-Giessendam. De grenzen berusten in be-langrijke mate op planologisch-administratieve beslissingen: naar alle hoofdwindstreken werden ze sedert het midden van onze eeuw verlegd. Zelfs de functioneel-landschappelijk bepaalde Merwedegrens werd recent enigszins aangepast. Feitelijk zijn slechts de noordelijke en de westelijke limiet van de Polder Lang-Scheiwijk en de scheiding tussen Gorinchem en Hardinxveld-Giessendam geworteld in historisch-juridische grondslag.

Op 1 januari 1989 telde de gemeente Gorinchem 28.222 inwoners op een oppervlakte van 2.200 ha; het bevolkingsdichtheidscijfer bedraagt hiermee 1503 inw./km^2 landoppervlak. De gemeente omvat behalve de stad Gorinchem de gehuchten Groote Haar en Laag-Dalem (inmiddels ingesloten door de bebouwing van de stad), het dorp Dalem en wat verspreide bebouwing.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem en reliëf

De bodem in en rond Gorinchem kwam in hoofdzaak tot ontwikkeling onder invloed van de Linge en de Merwede, één van de Rijntakken in het gebied van de vlechtende rivieren. Bovendien zijn enige voormalige veenstroombeddingen herkenbaar door hun stroomruggronden. Bij regelmatige overstromingen in de eeuwen sedert de Romeinse Tijd werd op de laagste plaatsen in het lokale veengebied rivierklei afgezet; op enige afstand van de rivieren kwamen de fijnste materialen tot bezinking, dichtbij de stromen veel grovere sedimenten (oeverwalgronden). De dikte van de sedimentatiepakketten nam met de afstand tot de rivieren af en in het westen en het noordwesten van de gemeente is de kleilaag thans maximaal 1 meter dik. Een uitzondering hierop vormen die plaatsen waar stroomruggronden een vroegere rivierloop markeren (onder andere een van oost naar west gerichte band ter hoogte van Groote Haar). Nabij de Linge, de Merwede en op de stroomruggen (dat wil zeggen in het oosten, het zuiden en plaatselijk in het hart van de gemeente) ligt een meer dan 1 meter dik rivierkleipakket.

Het reliëf hangt vanzelfsprekend sterk samen met de ontstaanswijze van de bodem en het landschap. Bij verdroging van veen klinkt het aanzienlijk in en hoe dikker het veenpakket, hoe sterker de daling van het oppervlak, die er het gevolg van is. De oorspronkelijk het laagst gelegen delen, waar de dikste kleilagen op het veen waren afgezet, konden zo in de loop van de eeuwen relatief stijgen en zelfs absoluut hoger komen te liggen in het terrein (reliëfinversie). Het proces van veenklink werd sterk in de hand gewerkt door de mens sedert hij de klei-op-veengebieden ontgon en in exploitatie nam, dat wil zeggen vanaf omstreeks de 10e eeuw. De stroomruggen en de oeverwalgronden, bestaand uit weinig klinkgevoelig zavelig materiaal, liggen daarom thans op circa NAP, terwijl de gebieden met slechts enkele decimeters klei (en veel veen in de ondergrond) tot ongeveer 1 meter -NAP zijn gedaald: het hart van het land ligt lager dan de randen (z.g. komstructuur). De algemene terreinhelling is gering en verloopt van noordoost naar zuidwest.

2.2. De afwatering

De lozing van het overtollige water geschiedde sedert de aanvang van de ontginning nog enkele eeuwen op natuurlijke wijze via bestaande (Linge, Giessen) en (richting Lek) kunstmatige waterlopen. Deze laatste waren min of meer haaks op de ontginnigsbases in het kleilandschap gegraven, waarbij soms regelmatige blokverkavelingen ontstonden, maar dieper landinwaarts vooral strookverkavelingen met talrijke evenwijdige zwetsloten. De verkavelingseenheden werden afgesloten met tochtsloten en kaden. In verband met rivierbedijkingen en ook als gevolg van de daling van het landoppervlak moesten sedert de 14e eeuw sluizen en nieuwe waterlopen worden aangelegd geënt op lozing naar de Merwede. Vanaf de 15e eeuw werd bemaling noodzakelijk en werden de eerste watermolens geplaatst. In de loop van de eeuwen kwamen er steeds meer; de afwatering van dit door een toenemende komstructuur gekenmerkte land werd almaar moeilijker.

Globaal gesteld zorgde de Linge voor de waterafvoer van het land ten oosten van de rivier, de gronden ten westen ervan loosden via de Giessen. De Linge waterde tot 1792/1793 nog op natuurlijke wijze uit op de Merwede via sluizen te Gorinchem, maar sinds de aanvang van grote waterwerken in het gebied (de z.g. Lingewerken) werd de afwatering steeds meer

belemmerd. Het bezwaar nam zo toe dat in 1818/1819 het Kanaal van Steenenhoek werd gegraven om het water verder stroomafwaarts op de Merwede te spuien. De Lingemonding werd tegelijkertijd door middel van sluiscomplexen afgesloten, het geheel naar ontwerp van J. Blanken.

De polders ten westen van de Linge waterden via de Schelluinse Vliet of op de Giessen; ze behoorden tot de afwateringseenheid Overwaard (sedert 1589 loosde ook het westelijk deel van Gorinchem langs deze weg). Vanouds telde dit gebied een aantal afzonderlijke polders maar in 1896 werden deze samengevoegd tot twee grotere eenheden: Polder Het Land der Zes Molens en de Polder Banne van Gorinchem en Kwakernaat. Van de molens van de eerste ontwateringseenheid staat er geen enkele binnen de gemeente Gorinchem. Wel liggen er twee van de andere langs de Schelluinense Vliet: de Oostmolen uit 1817 en de Westmolen uit 1814, beide wipwatermolens, die tot na de Tweede Wereldoorlog functioneerden, maar toen werden opgevolgd door een motorgemaal. Na de Tweede Wereldoorlog werd de afwatering in dit gebied opnieuw sterk gewijzigd, waarbij onder andere de Polders Kort-Scheiwijk en Lang-Scheiwijk en Polder Arkel ontstonden.

Aan de oostzijde van Gorinchem werd de Polder Wijdschild pas met de al genoemde Lingewerken van 1809/1810 definitief bedijkt: daarvóór was er slechts een lage kade die de Linge de mogelijkheid gaf bij hoge waterstand direct naar de Merwede te lozen: de polder was feitelijk een soort overlaat. Het Wijdschild werd niet bemalen; wel werden er enige sluiswerken aangelegd. Ter bemaling van Polder Dalem, die voorheen uitwaterde op het Wijdschild, werd in 1871 een stoomgemaal gesticht aan de Linge, dat in 1900 nog werd uitgebreid.

De beide polders op de buitengronden van de Linge, Vrouwenhuiswaard en De Park geheten bestaan vanouds uit onbekaad boezemland. De Park werd opgehoogd ter inrichting als fabrieksterrein en werd afgewaterd door middel van een elektrisch gemaal, via de Suikerhaven naar de Linge (± 1925).

De Polder De Gorinchemse Avelingen, ten slotte, ontstond omstreeks 1850 door omkading van in 1594-1597 verloren gegane gronden. De dijk was toentertijd landinwaarts verlegd, waarbij Wolpheren - zoals dit gebied werd genoemd - prijsgegeven werd. Sedert 1891 werd het terrein opgehoogd en verloor het deel voor deel zijn polderkarakter: het werd ingericht tot industrieterrein. De afwatering geschiedde en geschiedt geheel natuurlijk via de Merwede.

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK

De gronden in de Alblasserwaard werden sedert de 10e/11e eeuw vanaf de oeverwallen van de rivieren ontgonnen. De vroegst in cultuur genomen gebieden - ook bij Gorinchem - dragen nog het stempel van de weinig gestructureerde aanpak: er ontstond een regelmatige blokverkaveling (neigend naar strookverkaveling) die aanzienlijk was beïnvloed door reliëf en natuurlijke waterlopen. De op enige afstand van de rivieroevers gelegen en de wat later ontgonnen gebieden vertonen een veel regelmatiger verkavelingspatroon: hier ontstonden bundels strookkavels volgens een gereglementeerd systeem, waarbij diepte en breedte van de kavels vooraf waren bepaald. Binnen de gemeente Gorinchem liggen de blokkavels met name in het oevergebied van de Linge en ten oosten van de stad nabij Dalem, de strookkavels in hoofdzaak ten westen en noordwesten van de stad. Het oeverwallengebied wordt duidelijk gedomineerd door blokverkavelingen.

3.1. Agrarisch grondgebruik

De ontgonnen gronden werden in gebruik genomen voor zowel akkerbouw als veeteelt; beide konden de eerste eeuwen waarschijnlijk zonder veel bezwaar worden uitgeoefend. De voortgaande ontwatering van de bodem via de kavelsloten bracht echter klink van de onderliggende veenlaag teweeg, waardoor het hart van de Alblasserwaard allengs minder geschikt werd voor de akkerbouw. Molenbemaling was slechts tijdelijk afdoende en uiteindelijk kon de akkerbouw (o.a. hennep) zich slechts handhaven in de oeverwal- en stroomrugzones. Omstreeks 1900 lagen de overgebleven akkers aan de westzijde van de Linge (onder andere in 't Hogeland), ten westen, noordwesten en noorden van de stad Gorinchem (in het gebied Lange Slagen), in Polder Wijdschild en bij Dalem aan de Merwede. De oppervlakte akkerland is - ondanks de verbetering van de waterhuishouding - verder afgenomen als gevolg van de uitbreiding van de stad Gorinchem. Verder daalde de betekenis van de akkerbouw sedert het eind van de vorige eeuw ten gunste van de fruitteelt.

De fruitteelt (boomgaarden) concentreerde zich op de stroomruggronden (onder andere langs de Haarweg) en in de oeverwalzones ten westen en ten noorden van de stad. Veeteelt was en bleef dominant in het veruit grootste deel van de gemeente: de natte kleigronden leenden zich al eeuwen slechts voor het veebedrijf en verder voor griendteelt. De griendgronden lagen vanouds vooral in het noorden; dit extensieve grondgebruik werd sedert de (her)inrichting (± 1850) van de Avelingen echter dominant in het westelijk deel van het 'nieuwe land' tussen de Merwede en het Kanaal van Steenenhoek.

Na de Tweede Wereldoorlog ging een aanzienlijke oppervlakte cultuurland verloren als gevolg van bebouwing en door aanleg van infrastructurele voorzieningen.

3.2. Niet-agrarisch grondgebruik

De klei langs de oevers van de Linge werd al vroeg gebruikt voor de steenfabricage. Duidelijke berichten hierover dateren van rond 1400 en staan mogelijk in direct verband met een grote stadsbrand te Gorinchem in 1388, die leidde tot herbouw in steen.
De steenfabricage te Gorinchem lijkt daarna eeuwenlang op een laag pitje te staan, maar de kleiwinning vond op verscheidene plaatsen voortgang: zowel aan de Linge als langs de Merwede - ter hoogte van Polder Wijdschild (omstreeks 1900) en bij Dalem - werd 'afgeticheld' en mogelijk ook bij de Avelingen. Hier werd in 1920 een kalkzandsteenfabriek gesticht, die met een eigen zuiger zand uit de Waal en de Merwede won.

Als laat gevolg van de kleiwinning, maar ook door dijkdoorbraken en extensief grondgebruik (griendteelt) zijn belangrijke delen van de oever van de Merwede en een deel van de oostoever van de Linge thans aangewezen als natuurgebieden, terwijl verder de stad Gorinchem aan de noord- en westzijde van de beide snelwegen is afgeschermd door middel van recreatiezones.

Eeuwenlang was de stad Gorinchem één van de belangrijkste vestingen binnen de Hollandse Waterlinie: de gronden rondom de stad werden tot 1959 (gedeeltelijk) als vrij schootsveld intact gelaten en waren in die zin militair terrein (zie 4.5.).

3.3. Visuele karakteristiek

De gemeente Gorinchem bestaat - buiten het sterk verstedelijkte gebied tussen de Merwede, de Linge, de A15 en de A27 - voornamelijk uit meermalen door wegen, spoorwegen, wateren en boomlinten doorsneden grasland, dat desondanks een tamelijk open karakter heeft. De stad Gorinchem zelf wordt gekenmerkt door de dominante aanwezigheid van waterwegen en waterstaatkundige werken en verder vooral door het typische vestingkarakter, zoals dat o.m. wordt weerspiegeld in de bastions. De 19e- en vooral 20e-eeuwse uitbreidingen strekken zich ver uit over het voormalige agrarisch land; met name langs de waterwegen bevinden zich belangrijke bedrijfsterreinen.

4. INFRASTRUCTUUR

Gorinchem dankt zijn voorspoedige ontwikkeling sedert de Middeleeuwen vooral aan een gunstige verkeersligging. Zowel de waterwegen als de landverbindingen over de dijken op de oeverwallen droegen bij aan de ontplooiing; deze laatste behoren tot de oudste in dit gebied en ze werden in de loop van de eeuwen van regionaal, nationaal en zelfs internationaal belang.

4.1. Landwegen

De oeverwallen van de rivieren werden ontginningsbases en ze functioneerden - opgehoogd tot dijken - als verbindingen tussen de verschillende nederzettingen langs het water; ze waren aldus van lokale verkeersbetekenis. Ook de iets later tot ontwikkeling gekomen - en gedeeltelijk als (achter)kaden aangelegde - wegen vervulden een functie voor het plaatselijk verkeer. De weg over de Oude Wolferse Dijk ging eind 16e eeuw ten onder en werd daarop landinwaarts verlegd (de Nieuwe Wolferse Dijk); voor het overige bleef het patroon in hoofdzaak ongewijzigd tot in de 19e eeuw.

Het belang van de wegen nam mettertijd toe, wat moge blijken uit het feit dat de meeste verbindingen al rond het midden van de vorige eeuw waren verhard. De veruit grootste betekenis had de Arkelse Dijk: dit wegstuk maakte sedert de Franse Tijd deel uit van de beklinkerde straatweg Vianen-Gorinchem, onderdeel van de internationale postweg Amsterdam-Parijs. De Merwede werd door middel van een veerverbinding gekruist te Gorinchem (het Sleeuwijkse Veer). Het is opvallend dat enige wegaansluitingen binnen aangrenzende gemeenten omstreeks 1870 nog niet van een verharding waren voorzien (zoals de weg langs de Schotdeurense Vliet, de Hoogbloklandse Weg en de Laag-Dalemse Weg), maar rond 1900 was hierin veel verbeterd. De Haarweg vormde een oost-westverbinding tussen Arkel en Schelluinen; de Haarbrug over het Merwedekanaal dateert uit 1886.
De voorsprong van de wegenkwaliteit binnen Gorinchem op die in omliggende gemeenten ging langzamerhand verloren maar omstreeks 1914 werden verscheidene verbindingen toch voor autoverkeer ongeschikt geacht. Daarom werd in de volgende decennia een nieuw verkeersnet ontworpen en tot ontwikkeling gebracht: de nieuwe noord-zuidverbinding - onderdeel van de A27/E37 - van Vianen naar Breda kwam aanzienlijk westelijker te liggen en passeerde de binnenstad van Gorinchem op geruime afstand (in gebruik genomen geruime tijd na de Tweede Wereldoorlog). Gedeeltelijk kwam de oostwest-verbinding Dordrecht-Arnhem/Nijmegen (nu A15) kwam het oostelijk deel (tot aan de Linge) nog voor de oorlog gereed; de oplevering van de weg was echter pas in 1948. Bij de aanleg van deze beide rijkswegen werd weinig rekening gehouden met het bestaande verkavelingspatroon, dat dan ook aanzienlijk werd verstoord en verbrokkeld; de ontsluiting van Gorinchem werd er echter sterk door verbeterd, niet het minst door de constructie van bruggen over de Linge en de Merwede. Het verkeersknooppunt Gorinchem behoort nu tot de belangrijkste 'kruisingen' in ons land.

Het veer Gorinchem-Sleeuwijk werd na de oorlog opgeheven evenals een voetveer van Dalem naar Woudrichem; het veer Gorinchem-Woudrichem, ingesteld in 1872, functioneert nog steeds.

4.2. Waterwegen

De gemeente Gorinchem wordt sterk gedomineerd door watergangen. De zuidflank wordt sedert onheuglijke tijden bepaald door de (Boven-) Merwede, verder stroomopwaarts Waal genoemd. Merwede en Waal vormen reeds lange tijd één van de voornaamste - zo niet de voornaamste - Rijntak voor de scheepvaart en hierin ligt dan ook een belangrijk deel van de achtergrond voor de ontwikkeling van de stad.

Rond 1800 was de Merwede een nog vrijwel onbeteugelde meanderende rivier met alleen een aantal kribben, aangelegd haaks op de oevers, voornamelijk ten behoeve van landaanwinning. In de Franse Tijd was de waterstaat onder centraal gezag gebracht en onder de leiding van o.m. Jan Blanken Jzn. werd de waterbeheersing in het rivierengebied daarop verbeterd (± 1810-1825). In het derde kwart van de 19e eeuw werden kribben en strekdammen in de Merwede gelegd ter regulatie en als dijkbescherming; deze werken werden in de eerste decennia van deze eeuw nog uitgebreid, waardoor zowel stroomop- als stroomafwaarts van de stad gronden konden aanwassen. In de rivier is getijdenwerking is merkbaar tot voorbij Gorinchem. De Merwede heeft ook thans nog een zeer belangrijke functie voor de scheepvaart de - zowel nationaal als internationaal - en verder is hij van groot belang voor de afwatering en als 'riool'.

De Linge was en is één van de belangrijkste waterlopen in het rivierengebied, mede vanwege de erin uitkomende riviertjes, vaarten en kanalen (onder andere Zederik/Zederikkanaal). De Linge mondde via een keersluis te Gorinchem in de Merwede (eigenlijk waren er vanouds zelfs verscheidene mondingen, maar ten behoeve van de lozing werd rond 1810 een verder stroomafwaarts gelegen monding wenselijk geacht: in het kader van de 'Lingewerken' werd daarop in 1818/1819 het Kanaal van Steenenhoek gegraven. Gedeeltelijk werd hierbij gebruik gemaakt van de westelijke vestinggracht van de stad; de oude mondingen werden met schutsluizen afgesloten. De (Beneden-) Linge werd in 1825 opgenomen in de nieuwe vaarweg van Vianen naar Gorinchem: het Zederikkanaal. De aanleg van deze verbinding, die in feite de opvolging was van een 17e-eeuwse trekvaartroute via de Schotdeurense Vliet, betekende feitelijk dat de benedenloop van de Linge was gekanaliseerd. De (Boven-) Linge had wel enige betekenis voor de scheepvaart, maar de toegankelijkheid van de rivier was beperkt; het Kanaal van Steenenhoek werd pas in 1918 voor de scheepvaart geschikt gemaakt.

Tussen 1885 en 1893 werd opnieuw een waterstaatkundige ingreep gepleegd: westelijk van de Linge kwam het Merwedekanaal tot stand, wat een verdere aantasting van de westelijke vestingwallen van de stad Gorinchem betekende. Ook moesten nieuwe sluiscomplexen worden aangelegd, terwijl de verschillende wateren binnen de stad hun betekenis verloren (de Lingemonding of Waterpoort) en gedeeltelijk zelfs werden gedempt. Bij de tot-standkoming van het Merwedekanaal, dat één van de belangrijkste vaarwegen door Holland werd, is gebruik gemaakt van een bestaande tochtsloot, waardoor het verkavelingspatroon weinig werd geschonden. Het kanaal werd ter weerszijden zwaar bedijkt om een zo hoog mogelijk waterpeil te handhaven.

De wateren hebben sterke aantrekkingskracht uitgeoefend op fabrieken en bedrijven en er deed zich dan ook een lineaire ontwikkeling voor langs het Kanaal van Steenenhoek. De expansie deed zich vooral voor langs de zuidzijde, waar de Nieuwe Wolferse Dijk de grens van de Gorinchemse Avelingen vormt, langs de beide oevers van de Linge naar het noorden en ten slotte langs het Merwedekanaal (oostzijde, niet lineair). Deze expansie was mogelijk geworden door de (gedeeltelijke) opheffing van de beperkingen opgelegd in verband met de functie van de stad Gorinchem als vesting. Een noodzakelijk gevolg van deze ont-

wikkelingen was de constructie van talrijke beweegbare bruggen over de wateren in en rond de stad.

Thans heeft Gorinchem ook betekenis voor de recreatievaart; de Lingehaven en annexen zijn opnieuw in ontwikkeling genomen en ingericht voor watersport en pleziervaart. Hiertoe is de doorvaart door de stad via de sluizen aan de z.g. Waterpoort in ere hersteld.

4.3. Dijken en kaden

De gemeente omvat een aantal zware dijklichamen, waarvan die langs de Merwede de belangrijkste zijn, daar ze bescherming moeten bieden tegen hoge rivierwaterstanden en getijdenstuwing. Ze hebben hun oorsprong in Middeleeuwse tijden, maar ten westen van de stad stamt de Merwededijk (of Wolferse Dijk), zoals reeds opgemerkt, uit 1594/1597. De Merwede- en Lingedijken braken in het verleden nogal eens, vooral in het geval van zware ijsgang. Hierbij ontstonden zogenaamde wielen en met name ten oosten van Gorinchem zijn er hiervan nog enkele herkenbaar, waaronder het Grote Wiel. Ook het voor eeuwen verloren gaan van de Avelingen is op herhaalde dijkbreuken terug te voeren.
Dicht nabij de wateroever bevinden zich hier en daar kaden en verder zijn sedert het midden van de vorige eeuw zware oeverwerken uitgevoerd (kribben, strekdammen) waardoor de Avelingen werden herwonnen en op verscheidene andere plaatsen landaanwas plaatsvond. Thans wordt de Merwededijk op Deltahoogte gebracht, waarbij enige bebouwing zal sneuvelen. Een tweede dijkstelsel strekt zich uit ter weerszijden van de Linge; lagere kaden beschermen ook hier buitendijks land bij geringe peilstijgingen. De dijken werden rond 1810 in het kader van de Lingewerken verhoogd en tevens werd toen Polder Wijdschild bedijkt. Bij hoge Lingestanden werd via dit buitendijks gehouden gebied tot die tijd buiten de stadswateren en de sluis om op de Merwede geloosd. Verder werden dijken aangelegd ter verzwaring van de oevers van het Kanaal van Steenenhoek (1818/1819) en het Merwedekanaal (1885-1893).

De achterkaden in het polderland zijn van veel minder belang voor de kering van buiten- en boezemwater, maar als slaperdijk en voor de waterhuishouding zijn ze wel van groot gewicht; verder vormen de meeste van deze kaden (sommige zijn trouwens nauwelijks meer als zodanig in het veld te herkennen) wegbases. In de loop van de vorige eeuw ontstonden nog de aardlichamen voor de spoorweg en in onze eeuw die voor de beide autosnelwegen. Waar spoor en kanalen waren gebundeld, kon de spoordijk een waterkerende of slaperdijkfunctie vervullen (Kanaal van Steenenhoek, Merwedekanaal).

Tot slot zij opgemerkt, dat een deel van de stadsversterking van Gorinchem behalve een strategische ook een waterkerende functie bezit. Duidelijk komt dit nog tot uitdrukking in de verschillende schotbalksponningen in de wallen.

4.4. Spoorwegen

Gorinchem werd in 1883 per spoor bereikbaar vanuit Geldermalsen; twee jaar later werd de verbinding met Dordrecht in gebruik genomen en was de beoogde hoofdspoorlijn Elst-Dordrecht (de Betuwespoorlijn) voltooid. Het bochtige verloop en de gedeeltelijke enkelsporigheid van de spoorweg bestempelden hem feitelijk tot lokaalspoor; met name in het oostelijk deel moesten plaatsen 'geforceerd' worden aangesloten. Gorinchem kreeg zijn station aan de noord-westzijde van de stad buiten de vesting westelijk van het toen in aanleg zijnde Merwedekanaal. Het station kwam te liggen in het gebied dat enige jaren later

definitief buiten het schootsveld ging vallen en waar voortaan 'permanent' gebouwd mocht worden. Door deze ligging kon het railtracé 'gebundeld' worden met het Merwedekanaal naar het noorden en het Kanaal van Steenenhoek naar het westen. Plannen voor de aanleg van een lijn Utrecht-Gorinchem-Breda zijn nooit gerealiseerd, zomin als die voor andere railverbindingen.

Tot ruim na de Tweede Wereldoorlog deden zich slechts geringe stedebouwkundige ontwikkelingen voor waarvan de samenhang met het station evident is; dit was waarschijnlijk mede het gevolg van de ligging ervan aan de overzijde van kanaal en sluizen. Spoorwegaansluiting was wel van belang voor bedrijfsvestigingen: wateren en spoorwegen lopen grotendeels parallel en vormden samen een belangrijke locatiefactor.

4.5. Militaire infrastructuur

Nadat Gorinchem in de 14e eeuw al was versterkt door middel van stadsmuren werd tussen 1579 en 1600 de nog bestaande vestingring gebouwd naar ontwerp van Adriaan Anthoniszoon volgens het zogenaamde Oud-Nederlands Stelsel. Gorinchem ging als vesting deel uitmaken van de in 1672 ingestelde Oude Hollandse Waterlinie en had grote strategische waarde. Rond 1700 werden drie ravelijnen en een enveloppe gerealiseerd langs de oostzijde van de stad, die verder een 12-tal bastions telde, en omstreeks 1800 werd Gorinchem opnieuw op sterkte gebracht door de aanleg van aardwerken. Tijdens de overgang van de inundatiezones van de Oude naar die van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1787/1814) kwam Gorinchem binnen in plaats van buiten de onder water te zetten gronden te liggen; de betekenis als vesting bleef desalniettemin groot. Zo brachten de Fransen de stad in 1813 in verdediging en hielden er lange tijd stand tegen Pruisen en Russen.

Na de Franse Tijd werd de echte Nieuwe Hollandse Waterlinie ingericht; de inundatiezone lag oostelijk van de Lingedijk tussen Gorinchem en Spijk en reikte tot de Hellouwse, Asperense en Terwijnense Weteringen. De vesting Gorinchem mocht niet worden opgeheven zoals elders wel gebeurde en de Kringenwet van 1853 beperkte zelfs de bouwmogelijkheden buiten de stad: er diende vrij schootsveld te blijven bestaan. Bij de vaststelling van de Vestingwet in 1874 bleef Gorinchem als één van de weinige vestingsteden gehandhaafd. In de loop van de 19e eeuw werd de stad dan ook verder versterkt en zelfs werden in 1830 (in verband met de crisis in België) nieuwe buitenwerken toegevoegd. De waterstaatkundige ingrepen rond de stad leidden wel tot wijzigingen van de verdedigingsgordel, maar niet tot slechting ervan. (Alleen een noord-westelijk bastion werd opgeofferd bij de aanleg van het Merwedekanaal; toestand gefiatteerd in 1899.) In 1926 werden het westelijk en noord-westelijk deel van de vesting opgeheven; het oostelijk deel bleef echter intact en nog steeds diende vrij schootsveld bewaard te blijven.

In het kader van de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd in 1815 bij Dalem een inundatiesluis aangelegd; in 1831/1839 werden hier ter verdediging drie aarden batterijen aan toegevoegd, waarvan thans niet veel meer rest. Juist over de huidige oostelijke gemeentegrens (tevens provinciegrens) werd in 1844 het Fort Vuren gebouwd, dat eveneens bescherming bood aan de sluis en verder aan de vesting Gorinchem.
Aan de noordzijde van de stad kwamen bij de Broekse Sluis (gesloopt in 1923) in 1901 een aarden batterij en een betonnen schuilplaats tot stand. De Hollandse Waterlinie werd zowel in de Eerste als in de Tweede Wereldoorlog in staat van verdediging gebracht; in 1951 werden de vestingwerken van Gorinchem echter aan de gemeente overgedragen om in 1959 als zodanig te worden opgeheven.

4.6. Nutsvoorzieningen

In 1855 werd een particuliere gasfabriek gesticht aan het Heerenlaantje; vier jaar later werd de olieverlichting op straat vervangen door gaslantaarns. Het bedrijf is inmiddels gesloopt. In 1886 kwam een waterleidingbedrijf tot stand met een watertoren van de hand van J. Schotel; dit bedrijf kwam in 1910 in gemeentehanden maar in 1978 is de waterdistributie overgenomen door de maatschappij Alblasserwaard en Vijfheerenlanden; de toren kreeg daarop een woonfunctie. In 1918 werd de elektriciteitslevering gestart vanuit de centrale te Dordrecht.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

Gorinchem wordt voor het eerst schriftelijk genoemd in een stuk uit 1220 waarin de kleine handelsnederzetting met tolprivileges werd begunstigd. De bewoning van het oevergebied van de Merwede rond de monding van de Linge dateert waarschijnlijk van enkele eeuwen eerder: kolonisten vestigden zich sedert de 10e/11e eeuw op de oeverwallen en brachten het (achterliggende) land in cultuur. De oudste nederzetting zal dan ook een (twee-assige) lineaire structuur hebben gehad: bebouwing zowel langs de Merwede als langs de Linge (vgl. Sluyter, 1553). In 1267 werd onder de Heren van Arkel een kasteel gebouwd en in 1287 en 1289 werden de tolprivileges uitgebreid; het toenemend stedelijk karakter van Gorinchem werd in 1382 formeel bevestigd in de vorm van een handvest. De eerste (houten) versterkingen - mogelijk aangelegd rond 1350 - werden omstreeks 1400 vervangen door muren, wat nog aanzienlijk bijdroeg aan de aantrekkelijkheid van de markt- en handelsnederzetting. Zijn voorlopig grootste bevolkingsomvang bereikte de stad omstreeks 1475: ± 4.500 inwoners. Daarna trad stagnatie op en omstreeks 1500 was dit cijfer met ongeveer 500 afgenomen.

De ontwikkeling kwam pas tegen het eind van de 16e eeuw weer op gang en rond 1630 moeten er 9 à 10.000 inwoners zijn geweest. Opnieuw volgde evenwel stagnatie en het bevolkingscijfer daalde naar ± 6.000 personen in de latere 18e eeuw.

Sedertdien was de loop van de bevolkingsomvang binnen de gemeente ongeveer als volgt:

jaartal	aantal inwoners
1822	5.774
1830	6.834
1840	8.199
1850	8.766
1860	8.909*
1873	8.933
1880	9.757
1890	±11.900

jaartal	aantal inwoners
1893	11.705
±1910	±12.500
±1921	±12.675
1931	14.033
1947	15.163
1960	21.573
1970	26.380
1988	28.016

* 1860 (waarvan 8.797 binnen de wallen).

Opvallende groei trad op tussen 1880 en 1893; er kwamen vele arbeiders binnen de stad in verband met de aanleg van het Merwedekanaal. Daarna kenterde de ontwikkeling als gevolg van de trek naar de steden in het Maasmondgebied (gecompenseerd door die van het platteland naar Gorinchem).

Sterke bevolkingstoename in de jaren 1920-1923 werd gevolgd door een geleidelijke groei tot rond 1945: over het geheel bleef de bevolkingsontwikkeling in de jaren 1880-1945 echter sterk achter bij die van Nederland (index Gorinchem 1880: 100; 1945: 153; Nederland 1880: 100; 1945: 230).

Door grenswijzigingen in 1978 en 1986 werden de plaatsen Dalem en Laag-Dalem en delen van de gemeenten Arkel en Heukelum bij Gorinchem gevoegd; thans telt de gemeente als kernen de stad Gorinchem, het dorp Dalem en de gehuchten Laag-Dalem en Groote Haar. De stad en een deel van het aangrenzend buitengebied werden aangewezen als beschermd stadsgezicht.

5.2. Kernen

5.2.1. De stad Gorinchem tot circa 1800

Gorinchem - of Gorkum zoals de stad vaak wordt genoemd - ligt op de noordoever van de Boven-Merwede. Van oorsprong is Gorinchem een damstad; in zijn huidige gedaante is het een typisch 17e- en 18e-eeuwse vestingstad maar door de situering langs Merwede, Linge, Merwedekanaal en Kanaal van Steenenhoek is ook de waterverkeersfunctie dominant.

De oeverwallen van de Merwede en de Linge vormden gunstige vestigingsplaatsen voor een ondernemende bevolking en het dorpje Gorinchem ging zich al omstreeks 1200 in betekenis verheffen boven de naburige nederzettingen. Bebouwing evenwijdig aan de beide rivieren ontwikkelde zich tot de nog bestaande assen Eind-Langendijk-Kortendijk (westzijde van de Linge) en Hoogstraat (parallel aan de Merwede). Op enige afstand van de eerstgenoemde dijkweg kwam een tweede straat te liggen: de as Molenstraat-Arkelstraat. Aan de oostzijde van de Linge - er waren, zoals gezegd, overigens meerdere mondingen - kwam in 1267 een kasteel tot stand: in het verlengde van de Hoogstraat ligt nog de Burgstraat. Verder kwam hier - wat later dan aan de westzijde - lineaire bebouwing tot ontwikkeling langs de as Appeldijk-Havendijk. Bij de verdere uitbreiding van de bebouwing van dit gebied werd de bodem stelselmatig opgehoogd en thans worden dan ook nog steeds onderscheiden de Bovenstad en de Benedenstad. De eerste bestaat uit het gehele Middeleeuwse gebied ten oosten van de Linge en de dijkbebouwing langs de westzijde; de tweede wordt gevormd door de Middeleeuwse en latere stadsdelen ten westen van de bebouwing langs de Langendijk en de Kortendijk. Het niveauverschil tussen beide is frappant. De oevers van de Linge werden door middel van zogenaamde steigers verbonden met de dijkkammen: de steigers waren feitelijk getrapte stegen die het te voet laden en lossen van schepen bij hoog en laag water mogelijk maakten (de bebouwing langs de oostzijde werd voor 1900 opgeruimd; hierbij verdwenen automatisch ook de tussen de huizen gelegen steigers).

Het stratenpatroon dat zich verder rond dit oudste systeem ontwikkelde, vertoont vooral aan de oostzijde van de Linge een eenvoudige rechthoekige structuur; aan de westzijde is de plattegrond veel minder regelmatig. Dit verschil kan samenhangen met het al dan niet opgehoogd zijn van de bodem: de oorspronkelijke (blok)verkaveling liet in het westen meer sporen na. De aansluiting van de stegen is dan ook niet ideaal te noemen; slechts de as (Westwagenstraat)-Gasthuisstraat-Hoogstraat-Burgstraat-Dalemse Dijk, gevormd door de dijk langs de Merwede, was een goede doorgaande verbinding van west naar oost.

De ommuring van de Middeleeuwse kern volgde ongeveer de volgende lijn: Schuttersgracht, Oude Lombardstraat, Nieuwe Walsteeg, Korenbrugstraat, Keizerstraat, Kalkhaven, Robberstraat, Eind. Deze versterking moet omstreeks 1400 zijn gerealiseerd, maar het kasteel aan de oostzijde van de stad werd in 1412 gesloopt tijdens de Arkelse Oorlog, die Gorinchem definitief onder Hollands gezag bracht. Een nieuw gebouwde sterkte aan de zuidwestkant van de stad werd in 1461 vervangen door een derde kasteel, de zogenaamde

Blauwe Toren, gelegen op het eind van de Schuttersgracht aan de Merwede. Dit is ongeveer de toestand van de stad zoals die voorkomt op de kaart van J. van Deventer van ± 1560; opvallend hierop zijn nog de voorstedelijke bebouwing langs de Westwagenstraat en de ijle bebouwing aan de Arkelse Dijk.

Enkele tientallen jaren later werd de plattegrond van de stad sterk gewijzigd en uitgebreid. In 1574 begon men met een uitleg naar het oosten, waarbij de (dubbele) vestinggracht werd vergraven tot Kalkhaven. Verder werden er enkele bolwerken aan de oost- en zuidoostzijde van de stad opgeworpen, werd een gracht langs de Vissersdijk en het Laantje gegraven en zijn er in het nieuw gewonnen terrein enkele woonstraten gerooid. In 1578 werd de Blauwe Toren gesloopt en rond dezelfde tijd werden ook enige Rooms-Katholieke instellingen opgeruimd, als direct gevolg van de Alteratie. Omstreeks 1585 werd aangevangen met de constructie van verdedigingswerken aan de zuid-, west- en noordzijde van Gorinchem; in totaal werden in de jaren tot ± 1600 12 bastions en een nieuwe stadsgracht aangelegd. De stad werd tegelijkertijd aanzienlijk vergroot en ook in het westen kwamen nu nieuwe woonstraten en enkele grachten tot stand (onder andere een binnenvestgracht, de Melkheul en een water langs de huidige Pompstraat). De voor die tijd zeer sterke vesting telde een viertal poorten (Kanselpoort, Arkelpoort, Dalempoort en Waterpoort); een vijfde (de zogenaamde Vijfde Uitgang), aan de noordoostzijde van de stad nabij de Linge, werd pas gerealiseerd in 1860.

Omstreeks 1700 werden de versterkingen aan de oostzijde uitgebreid met drie ravelijnen en een enveloppe maar verdere ruimtelijke ontwikkelingen deden zich tot omstreeks 1800 nauwelijks meer voor. Integendeel: de toename van de bevolking in het begin van de 17e eeuw stokte en de nieuwe terreinen raakten niet volgebouwd. Kaarten uit de 17e en 18e eeuw tonen in de oostelijke periferie bleekvelden, in de westelijke en noordelijke randzones voornamelijk siertuinen en boomgaarden. De regionale markt- en handelsfunctie bleef in deze periode op peil en versterkte zich zelfs; als nijverheidsstad bleef Gorinchem echter achter.

De vesting Gorinchem kwam in 1794 zonder veel weerstand geboden te hebben in handen van de Fransen; zij versterkten de stad verder, waardoor ze er in 1813/1814 langdurig verzet konden blijven bieden tegen een troepenmacht van Russen en Pruisen. De stad werd zwaar beschoten en 3/4 deel van de bebouwing raakte beschadigd, waarvan een aanzienlijk deel onherstelbaar. Economische malaise verergerde de toestand nog: sedert het eind van de 18e eeuw waren huizen afgebroken en was de bebouwingsdichtheid afgenomen. Los van dit alles was bovendien het noordelijk deel van de Kalkhaven gedempt. Na de bevrijding van de stad konden - mede als gevolg van de vernielingen - belangrijke projecten worden uitgevoerd, die het stadsbeeld sterk veranderden.

5.2.2. Functionele ontwikkelingen

Gorinchem was vanouds gericht op handel- en marktfuncties, met nadruk op de regio. Er was lakenhandel, graanhandel, er werd bier gebrouwen en ook de riviervisserij was van belang. Rond 1400 werd de steenbakkerij genoemd en omstreeks 1500 was er linnennijverheid. Langs het zuideind van de Kalkhaven waren in de 16e en 17e eeuw scheepswerven gevestigd; aan het eind van de 16e eeuw bezat de stad ook een vrij belangrijke muntmakerij. Toch was de nijverheid van relatief ondergeschikt belang; er waren ook maar weinig 'industriemolens'.

Na de Franse Tijd brak een periode aan van groei van de stedelijke economie. Omstreeks 1840 waren er scheepstimmerwerven, drie brouwerijen, zeilmakerijen, taanderijen, touwslagerijen, vier houtzaag-, olie- en korenmolens en in 1835 was een branderij/stokerij opgericht (twee 18e-eeuwse korenmolens bevinden zich heden nog op de wallen). Enkele tientallen jaren daarna, rond 1860, telde Gorinchem bovendien een kopergieterij, een stoommeelfabriek, twee azijnmakerijen, twee leerlooierijen, een zeepziederij, een zalmrokerij en negen industriemolens (hout, olie, snuif). Weer 15 jaar later wordt ook de suikerindustrie genoemd en verder een vrij belangrijke tabakverwerkingsnijverheid.
Tegen het eind van de 19e eeuw kwamen hier nog bij onder andere een mosterdfabriek, goud- en zilversmederijen, een stoomgrutterij, negen meubelmakerijen, vier boekdrukkerijen en een fabriek van stoomwerktuigen (De Vries Robbé, 1881). De meeste (kleine) bedrijven waren rond die tijd nog binnen de stadsversterking gevestigd; in de latere jaren tachtig en negentig waren er echter ook ten westen en ten noorden van de stad gesticht, dankzij de gedeeltelijke opheffing van de bouwbeperkingen i.v.m. de vestingstatus van Gorinchem.

Verdere uitbreiding van de bedrijvigheid vond plaats in de eerste decennia van deze eeuw: omstreeks 1925 waren er ook drie melkfabrieken, twee stoomwasserijen, een staalkabelfabriek (voortgekomen uit een touwslagerij), een machinefabriek, een kruiwagenfabriek, een kalkzandsteenfabriek en een koekfabriek: de industrie was inmiddels veelzijdig van karakter geworden. Rond 1950 - ten slotte - telde Gorinchem acht metaalfabrieken met in totaal 1.900 man personeel (o.a. scheepswerven op de Avelingen), drie chemische industrieën, 25 bedrijven in de voedings- en genotmiddelensector, vier wasserijen, een textielfabriek, acht bedrijven in de papieren grafische sector, vijf bouwindustrieën, twee houtverwerkingsbedrijven en een cementwarenindustrie (eveneens op de Avelingen). Van de metaalbedrijven was De Vries Robbé & Co veruit de grootste. Het langs de westzijde van de Linge gevestigde constructiebedrijf groeide tot de Eerste Wereldoorlog langzaam, maar daarna explosief. Samen met de gelieerde maatschappij 'Betondak N.V.' telde het in 1929 2.000 werknemers. De crisis sloeg ook hier hard toe zodat in 1935 nauwelijks de helft resteerde, maar in 1950 lag het aantal bij de metaalconstructie betrokken personen weer rond de 1.800; het totaal op 2.500. De Vries Robbé was voor een belangrijk deel verantwoordelijk van de 'opbouw en de wederopbouw' van Nederland in de 20e eeuw. Het bedrijf leverde bruggen, kapconstructies, gashouders, fabriekshallen enz. en was een der grootste in ons land in zijn soort. De immense bedrijfsruimten van de desondanks in de jaren '70 ten onder gegane maatschappij zijn nog grotendeels intact.

Als vestigingsfactoren die de opkomst van de industrie in Gorinchem bevorderden, kunnen worden genoemd de aanwezigheid van grondstoffen (zand, grind, vis), de nabijheid van het produktiegebied (melk, huiden, hennep), de nabijheid van afzetgebieden (voedings- en genotmiddelen) en vooral: het lage peil van de lonen (in met name de ongeschoolde arbeid) en de transportmogelijkheden (water, weg en spoor).

De kleine bedrijven en de ambachten waren rond 1950 in overmaat binnen de stad gevestigd, de grote vooral daarbuiten langs de Linge, de Merwede, het Kanaal van Steenenhoek en het Merwedekanaal. In de binnenstad heerste toen sterk ruimtegebrek, wat een trek naar buiten bevorderde. Ook de winkel-, markt- en groothandelfuncties waren voornamelijk in de binnenstad te vinden: de betekenis van deze bedrijven was sterk plaats- en regiobepaald. De aanleg van infrastructurele voorzieningen rond de stad bracht mee dat de centrumfunctie van Gorinchem na de Tweede Wereldoorlog nog kon toenemen en dat veel bedrijven in dit goed ontsloten gebied een vestigingsplaats vonden.

5.2.3. Stedebouwkundige ontwikkelingen

Zoals gezegd was Gorinchem eeuwenlang niet meer dan een stad met handel en nijverheid van lokale en regionale betekenis; de stedebouwkundige toestand was - de vestingfunctie buiten beschouwing latend - navenant: de omstreeks 1600 gereedgekomen stadsuitbreidingen bleken ruimer dan noodzakelijk en een deel van het oppervlak bleef onbebouwd. Na de verwoestingen bij de belegeringen van 1787 en 1813/1814 - gedurende de weder-opbouwfase van de 19e eeuw - kwamen echter ontwikkelingen op gang die de stad van zijn verzorgende naar een stuwende functie voerden en waarbij vele gebouwen, woningen, bedrijven en reconstructies werden gerealiseerd. Verder werd de militaire functie versterkt, wat de bouw van onder andere kazernes meebracht, maar ook werden sloop- en dempingswerken uitgevoerd.

Zo werd in 1826 de Willemskazerne gebouwd (gesloopt 1969) en werd het voormalige Pesthuis (sedert 1819 kazerne) tot militaire infirmerie ingericht (1827); in 1900 kwam de Citadelkazerne tot stand (eveneens gesloopt 1969). De kazernes lagen in het zuidwestelijk stadsdeel, dat in de jaren '70 geheel werd heringericht. Gedempt werden vrijwel alle wateren in de beide stadsuitbreidingsgebieden uit de 16e eeuw (Kalkhaven 1870, Haventje (nu Laantje) 1873, Klein Haventje 1882, slootjes op de voormalige bleekvelden en stadsmoestuinen in het oosten van Gorinchem 1886, 1975 en in het westen na de Tweede Wereldoorlog). Drie van de vier stadspoorten werden gesloopt in de jaren 1857-1894, w-aardoor verbreding van de toegangswegen mogelijk werd; in 1860 kwam de Vijfde Uitgang klaar. De Waterpoort, gesloopt in 1894, werd heropgebouwd in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam.

5.2.3.1. Voorzieningen

In 1836/1838 werd een nieuwe Rooms-Katholieke kerk gebouwd aan de Haarstraat; het gebouw werd ontworpen door de stadsbouwmeester J. van Nune naar voorbeeld van de Dordtse Bonifatiuskerk en het is thans in gebruik als mantel voor wooneenheden.
In 1842 werd een synagoge gebouwd aan de Kwekelstraat en een grote ingreep vond plaats in 1844/1845 toen de Nederlands Hervormde kerk, bouwvallig geworden tijdens het beleg, werd gesloopt; de opvolger werd gebouwd in 1849/1851. (De middeleeuwse toren bleef evenwel bewaard) Rond dezelfde tijd kwamen ook een Rooms-Katholiek gesticht aan het Vijfmaagdenlaantje en een kerk voor de Christelijk Afgescheidenen aan de Driekoningen-steeg tot stand.

In 1823 werd een schoollokaal achter het Diaconie-armenhuis gebouwd; in 1870/1871 kwam de HBS aan de Oude Vismarkt tot stand en in 1874 een Lagere School aan de Kalkhaven. Het begin van de jaren tachtig bracht de bouw en verbouw van nog verscheidene andere scholen in de stad (onder andere de ambachtsschool, 1886); in onze eeuw bouwde men onder meer een school aan de Oude Lombardstraat (1924). Het jaar 1843 bracht de opening van de schouwburg en een decennium later verrees de Korenbeurs aan de Havendijk. In 1858/1860 werd het nieuwe stadhuis gebouwd naar ontwerp van A.W. van Dam en in de periode 1850-1865 kwam onder leiding van C.J. Loeven het nieuwe Gasthuis aan de Haarstraat in fasen tot ontwikkeling. Het postkantoor aan de Groenmarkt uit 1866 werd in 1913 vervangen. In 1876 werd een loods voor de visafslag gebouwd buiten de Waterpoort. In de 20e eeuw kwamen o.m. nog tot stand een nieuwe Gereformeerde Kerk aan de Haarstraat (1908/09), het slachthuis (1927),dat inmiddels alweer is gesloopt, en ook werd de Varkenmarkt uitgebreid (1916).

5.2.3.2. Woningbouw

Woningbouw in de binnenstad vond tot omstreeks 1900 onder andere plaats in het oostelijk deel van de Bovenstad (± 1880), op de stadsmoestuinen (± 1886) en rond het Wilhelminaplein (± 1903; gesloopt 1980). Alle projecten kwamen tot ontwikkeling door particulier initiatief en werden gekenmerkt door hoge bouwdichtheden. Onder vigeur van de Woningwet (1901) werden vervolgens huizen gerealiseerd aan de Vissersdijk, de Nieuwstad, de Lindeboom, de Revetsteeg en het Leeuwenhofje (± 1925) en aan de Bagijnenwalsteeg (1940); hierbij werden veel stringenter normen gehanteerd. Tot hier betrof dit overzicht de woningen gebouwd binnen de oude omwalling. Sedert ± 1920 kwamen echter ook woningen tot stand in het buitengebied en wel als eerste die in de Lingewijk (tussen Linge en Merwedekanaal) en in het gebied Uitbreiding-West. In de Lingewijk werd een tuinwijkachtige structuur gerealiseerd met korte bouwblokken, voor- en achtertuinen en eenlaagswoningen met kap. Vergelijkbare allure kregen de in Uitbreiding-West gelegen woningen die omstreeks 1920 naar ontwerp van J.Wils werden gebouwd. Eenvoudiger van opzet was een nog verder westelijk gesitueerd complex, tot stand gekomen op een trapeziumvormig terrein. (Beide laatste staan op de nominatie te worden gesloopt i.v.m. dijkverzwaring). In dezelfde tijd kwamen de eerste woningen gereed in het gebied Nieuw Hoven, direct ten noorden van de spoorlijn; het stratenpatroon was eenvoudig en sloot aan bij het bestaande verkavelingssysteem: lange rechte straten met rijtjeshuizen ter weerszijden. Later, nog voor de Tweede Wereldoorlog, vond verdere uitbreiding plaats in Haarwijk maar na 1941 stokte de woningbouw binnen de gemeente. Als initiatiefnemers golden na de inwerkingtreding van de Woningwet meestal woningbouwverenigingen. Belangrijk zijn de door de grootste werkgever - De Vries Robbé - in het leven geroepen organisaties 'Jan van Arkel' en 'Volkshuisvesting'.

In de jaren 1935-1943 werden nog enige verdere uitbreidingsplannen gemaakt voor zowel Nieuw Hoven als de Lingewijk. Van het oudste werd na de oorlog weinig of niets gerealiseerd; de ontwerpen van 1940 en 1941 werden echter wel degelijk in uitvoering genomen en zo werden ten noorden van de bestaande bebouwing in beide wijken nieuwe woonstraten gerealiseerd. De plannen van 1942/1943 werden uiteindelijk slechts zeer globaal gevolgd.

Na de oorlog vonden enorme uitbreidingen plaats: het eerst in Nieuw Hoven, waar onder meer een zogenaamd prefab-betonwijkje werd gebouwd en verder ook meer westelijk in de Polder Banne van Gorinchem en Kwakernaat. In meer recente tijd werden ook aan de oostkant van de stad woningen op stapel gezet; de uitbreiding vindt hier nog immer voortgang, mede dankzij de vergroting van het gemeentelijk oppervlak (Polders Wijdschild en Dalem). In beide gebieden werd de grond opgehoogd, werden waterlopen gedempt en verdween de oorspronkelijke verkavelingsstructuur grotendeels.

5.2.3.3. Groenvoorzieningen

Daar Gorinchem eeuwenlang niet werd volgebouwd, was er relatief veel groen binnen de wallen. Met name aan de west- en de oostzijde lagen sedert de 17e eeuw vrij uitgebreide complexen tuinen, bleekvelden en boomgaarden, terwijl ook de bolwerken grotendeels onbebouwd bleven. Het bombardement van 1813/1814 gaf nog meer ruimte binnen de vesting maar sedert het begin van de 19e eeuw werden ook doelbewuste ingrepen gepleegd. In 1814 werd een Joodse begraafplaats gesticht buiten de Arkelse Poort; vier jaar later legde men een plantsoen aan, aan de mond van de Schotdeurense Vliet. In 1830 kwam een tweede begraafplaats buiten de Arkelse Poort tot stand (uitbreiding 1908).

De beplanting van de gedempte Kalkhaven gaf deze weg een 'gestoffeerd' aanzicht (± 1875). In 1885 werd het terrein buiten de Waterpoort beplant; na de afbraak van de poort ontstond hier het Wilhelminapark (± 1898). Bij de aanleg van de nieuwe woonwijken in onze eeuw werd aandacht geschonken aan groenvoorziening, onder andere door de opname van plantsoenen in de ontwerpen (met name in het tuinwijkje Lingewijk). In de naoorlogse uitbreidingen werd aan beplanting eveneens ruim aandacht geschonken: er kwam onder andere een groenzone tot stand ter afscherming van de stad van de beide autosnelwegen. Met name in deze zone kwamen op ruime schaal sportcomplexen te liggen; aan de zuidzijde van de stad nabij de Waterpoort en de Lingehaven kwamen een recreatieterrein en een camping. De oeverlanden van de Merwede werden ten dele aangemerkt als natuurgebieden. Tot slot is het van belang op te merken, dat de vestingwerken van de stad thans een stadswandeling vormen, met hier en daar aantrekkelijke vergezichten.

5.2.4. Dalem

Ongeveer 750 meter oostelijk van de stad Gorinchem ligt langs de oever van de (Boven-) Merwede het dorp Dalem, ook wel Hoog-Dalem of Het Hoog genoemd. De van oorsprong lineaire kern strekte zich voorheen uit langs de rivierdijk en was als zodanig goed ontsloten. De oeverwal van de rivier bood de Middeleeuwse (11e eeuw?) kolonisten in dit gebied een goede ontginningsbasis: de naar strookverkaveling neigende blokvormige percelen bleven nog lange tijd herkenbaar.

Sedert 1423 hoorde Dalem tot Gelre (Gelderland), maar door de gemeentelijke (en provinciale) herindeling van 1986 kwam het dorp (voorheen gemeente Vuren) bij Gorinchem. Dalem heeft in de loop van de eeuwen meerdere malen zwaar geleden onder de belegeringen van de stad: het werd geplunderd en platgebrand, het laatst nog in 1795 en 1813/1814. Het dorp had bovendien regelmatig zwaar te lijden van de rivier: er waren dijkdoorbraken (nog te herkennen aan een viertal binnengedijkte wielen, respectievelijk twee aan de westzijde en twee aan de oostzijde van Dalem) en voorts werden er vier overlaten gemaakt (Dalemse Overlaten 1-3 en Wijdschildse Overlaat). Dankzij de aanleg van kribben en strekdammen ter hoogte van het dorp zijn in de laatste anderhalve eeuw belangrijke aanwassen in de Merwede ontstaan; de afstand tot het water is daardoor aanzienlijk toegenomen.

Omstreeks 1840 telde Dalem ± 320 inwoners die hun bestaan grotendeels ontleenden aan de akkerbouw, de veeteelt en de griendbouw. Griendteelt vond voornamelijk plaats aan de Kraaiweg en buitendijks, akkerbouw op de oeverwalgronden. Achter de Merwededijk lagen een kwelslootsysteem en enige kleine erven; verder was er zeer ijle lineaire bebouwing met slechts een verdichting nabij de splitsing van de dijklichamen/wegen richting Gorinchem en richting Laag-Dalem. Hier bevindt zich thans nog de uit 1801 daterende Nederlands Hervormde kerk - evenals de meeste bebouwing binnendijks gesitueerd.

Dalem telt verder een ontwaterings-/inundatiesluis uit 1815 (oorspronkelijk aangelegd ± 1660) en aarden verdedigingswerken (1831/1839). Van de dijkpost Hercules, omstreeks 1800 aangelegd tegenover Slot Loevestein, is vrijwel niets meer te herkennen. Rond 1925 werden langs de Kraaiweg woningen gebouwd; na de Tweede Wereldoorlog volgde verdere uitbreiding in dit gebied met enkele woonstraten op de voormalige griendgronden.
Het dorp is vanouds vrij behoorlijk ontsloten via de beide genoemde dijken; een voetveer naar Woudrichem werd al voor de oorlog opgeheven.

De oude kom van Dalem, alsmede het Groote Wiel, werd opgenomen in het als beschermd stadsgezicht Gorinchem aangewezen gebied dankzij de visuele relatie met de stad en de eigen ruimtelijke kwaliteiten.

5.2.5. Laag-Dalem

Dichter bij Gorinchem - in feite ingesloten door uitbreidingen van de stad in de Polder Wijdschild - ligt het gehucht Laag-Dalem, dat zich ontwikkelde langs de dijk van Dalem naar de Linge (de Lengzeldijk) nabij de afdamming van de Krommewegse Wetering. Door deze recente ontwikkelingen is Laag-Dalem zelfs eigenlijk niet meer als aparte kern te beschouwen; de laatste druk van de Top. kaart (1989) vermeldt het gehucht dan ook niet meer. Laag-Dalem, dat volgens sommigen ouder is dan Dalem (wat gezien de verkaveling ter plaatse overigens minder waarschijnlijk lijkt), komt duidelijk voor op de kaart van Van Deventer uit $\pm$ 1560; de toenmalige structuur is ook thans nog herkenbaar. Het bochtige verloop van de Lengzeldijk is ongetwijfeld het gevolg van doorbraken en herstel.
Omstreeks 1840 telde Laag-Dalem 12 huizen met omstreeks 70 inwoners, die merendeels leefden van akkerbouw en veeteelt. De bebouwing bevond zich vanouds in hoofdzaak ter oostzijde van de dijk; het Wijdschild werd immers als overlaat voor de Linge gebruikt. Na de verwoestingen in de Franse Tijd en de wijzigingen in de waterstaatkundige toestand werd Laag-Dalem langs beide dijkhellingen (her)opgebouwd. Tot 1986 behoorde Laag-Dalem tot de provincie Gelderland (gemeente Vuren) ondanks de nauwe betrekkingen met de stad.

Tot omstreeks 1600 was het gehucht goed bereikbaar vanuit Gorinchem: vanaf de poort aan het eind van de Burgstraat liep een weg direct naar Laag-Dalem. De aanleg van de versterkingen bracht hierin grote verandering en voortaan diende men via Dalem naar Laag-Dalem te trekken. De weg werd niet hersteld bij de recente herinrichting van dit gebied: de Wijk Wijdschild ligt relatief geïsoleerd van de stad: de oorspronkelijke bebouwing van Laag-Dalem is zelfs hierbinnen nog extra moeilijk toegankelijk, waarschijnlijk door een poging iets karakteristieks te handhaven.

5.2.6. Groote Haar

Ten noordwesten van de stad Gorinchem ligt langs de Haarweg het gehucht Groote Haar, voorheen ook De Haar genoemd. De Haarweg ontstond als verbinding over een fossiele stroomrug en het gebied ligt dan ook enigszins hoog in het terrein (mogelijk is hierop de naam terug te voeren: Haar: hoge, midden in het veld liggende kamp bouwland; hoogte in een veen).

Rond 1840 telde het gehucht 11 huizen met 60 inwoners; de bodem werd onder meer gebruikt voor akkerbouw, terwijl in de directe omgeving ook griendbouw en veeteelt van belang waren. Sedert het eind van de vorige eeuw verloor de akkerbouw terrein ten gunste van de fruitteelt dankzij gunstige bodem- en grondwatereigenschappen. Ruimtelijke ontwikkelingen van betekenis deden zich tot na de Tweede Wereldoorlog amper voor.
Groote Haar was tot die tijd behoorlijk ontsloten via oost-west- en noord-zuidgerichte wegen. In 1948 werd direct ten zuiden van het lineaire gehucht Rijksweg A15 voltooid en later werd het doorsneden door de A27/E37 Vianen-Breda; het knooppunt Gorinchem ligt nu vlak ten zuiden van de kern.

Het belang van de akkerbouw daalde verder en thans zijn fruitteelt en veebedrijf dominant in Groote Haar, dat in het westen de boerderij Het Loo bezit en in het oosten het bedrijf Landzicht, beide daterend uit de vorige eeuw.

5.3. Verspreide bebouwing

Buiten de genoemde kernen is er op beperkte schaal verspreide bebouwing binnen de gemeente. Als eerste kan genoemd worden die bij De Kooi in het noordwesten van de gemeente nabij de grens tussen de Polders Lang- en Kort-Scheiwijk. Tot in onze eeuw was hier in griendland een eendenkooi gevestigd; na de opheffing ervan werd de grond bestemd voor de fruitteelt. Op de kaart van 1946 staat enige bebouwing aangegeven langs het tot op heden doodlopend wegje; thans is er een clustertje van bouwsels dat de plaats innam van de boomgaarden. De gronden in de omgeving worden geheel ingenomen door weiden.

In het uiterst zuidoosten van de gemeente - langs de Waaldijk bij het Fort Vuren - bevindt zich enige binnendijkse lineaire bebouwing. Deze oudtijds onder Gelderland vallende structuur komt reeds voor op de TMK van 1858 en tevens geeft deze kaart aan dat van hier een voetveer werd onderhouden tussen de Forten Vuren en Loevestein. Naast akkerbouw en veeteelt is sedert het eind van de vorige eeuw ook de fruitteelt in deze omgeving van betekenis.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden,* (13 delen + suppl. Gorinchem, 1839-1851).

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland Deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland.* (Eerste aflevering: Zuidholland. z.p., 1970).

- Beekman, A.A., *De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven.* ('s-Gravenhage, 1948).

- *Een beeld van het zuid-hollandse landschap. Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland.* (6 delen. z.p., 1981-1988).

- *Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart.* ('s-Gravenhage, 1967).

- *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari .... C.B.S.* ('s-Gravenhage, 1950-heden).

- *De bodem van Nederland. Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering.* (Wageningen, 1965).

- Buisman, J. (red.), *Zuid-Holland vanuit de lucht.* (Baarn, 1978).

- Craandijk, J., *Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes.* (Haarlem, 1888).

- Dijksterhuis, R., *Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940.* (proefschrift, TH Delft, 1948).

- Don, P. (red.), *Kunstreisboek Zuid-Holland 8e dr.*, (Weesp, 1985).

- *Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938. Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening.* (Den Haag, 1938).

- Fruin, R. (red.), *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV.* (Leiden, 1866).

- Fruin, R. (red.), *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII.* (Leiden, 1976).

- *Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken* [z.j. z.p.].

- *Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland . Enige opstellen over de geschiedenis.* ('s-Gravenhage, 1976).

- Kley, J. van der (red.). *Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen.* (Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel, 1967).

- Kroon, A.W., *Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie.* (Amsterdam, 1862).

- *Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd* (1968.z.p.).

- *De molens van Zuid-Holland.* (Den Haag, 1980).

- Mulder, G.J.A. (red.), *Handboek der geografie van Nederland.* (6 delen, Zwolle, 1949-1959).

- *De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938. Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland.* (2 delen, Arnhem, 1948).

- Postma, C. (red.), *Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland.* (5 delen, 's-Gravenhage, 1963).

- *Register van beschermde monumenten.* (Zeist, 1989).

- *Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947* (Leeuwarden, 1950).

- Steegh, A., *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr.*, (Zutphen, 1985).

- Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland.* (16 delen, 's-Gravenhage, 1906-1961).

- *Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941]. Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.*

- Vermooten, M. en Smit, T., *Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland.* (Hapert, 1989).

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th., *Bibliografie van de historische geografie.* (Wageningen, 1989).

- *Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland.* ('s-Gravenhage, 1915).

- Wallenburg, C. van, *De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000.* (Wageningen, 1966).

- Witkamp, P.H., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland.* (Tiel, 1877)

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A., *Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf.* (Arnhem/Nijmegen, 1895).

Regionaal/lokaal:

- *Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IV: de provinciën* (Zuid-Holland en Zeeland, z.p. 1970).

- *Basisplan binnenstad Gorinchem,* (Gouda, z.j.).

- *Een beeld van het zuidhollandse landschap; een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland. Deel 4 de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden.* (z.p., 1986).

- Brand, H. en J. Brand (red.),. *De Hollandse Waterlinie,* (Utrecht/Antwerpen, 1986).

- Bruch, H., *Middeleeuwse rechtsbronnen van Gorinchem,* (Utrecht, 1940).

- Busch, A.J., *Van een oud gasthuis tot 't nieuwe gasthuis.* (Heusden, z.j. 1971?).

- Busch, A.J., *Molens in Gorinchem; Wetenswaardigheden over de plaatselijke molens in de loop der eeuwen,* (Gorinchem, 1978).

- Busch, A.J., *De trekvaart tussen Gorkum en Vianen. In: Onze streekhistorie; Bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, deel 3, 1973. pp. 5-19.*

- Emck Wz., W.F., *Kroniek van Gorinchem; Geschiedkundige en andere aanteekeningen in chronologische volgorde 1230-1927,* (Gorinchem, 1929).

- Fox, J., *De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke anotomie in de middeleeuwen. in: Holland; regionaal-historisch tijdschrift. 1e jrg. no 4/5, oktober 1969, pp 165-177.*

- *Gorinchem; Rapport, in opdracht van het Gemeentebestuur uitgebracht door het Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland.* (z.p. z.j. Rotterdam, ± 1950).

- Goch, H.A. van (1898), *Van Arkel's Oude Veste; Geschied- en Oudheidkundige Aanteekeningen betreffende de Stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen, Amsterdam.* (Heruitgave: Gorinchem, 1973).

- *Grensregeling Gelderland/Zuid-Holland. Typoscript,* (z.p., 1959).

- Jansen, L., *Renovatie kademuren in de Lingehaven van Gorinchem. In: Land en Water nu, no. 9, september 1987, pp. 35 e.v.*

- *de Physique Existentie dezes Lands; Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat. Essaybundel/catalogus verschenen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam van 14 februari t/m 3 mei 1987. Beetsterzwaag, 1987.*

- Ravenswaay Mzn., H.A. (Gorinchem, Amsterdam, 1925).

- Schakel, M.W. (1952), *Het faecaliënfestijn van Gorinchem op Overwaardkosten, Noordeloos.*

- Smook, R.A.F., *Binnensteden veranderen; Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw,* (Zutphen, 1984).

- *Stadsgezicht Gorinchem (1986) Beschermde stads- en dorpsgezichten ex artikel 20 van de monumentenwet. Gorinchem, gemeente Gorinchem; Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Gorinchem als beschermd stadsgezicht.* (z.p. Zeist).

- De Vries Robbé & Co 1881-1956., *Tijdsbeeld van driekwart eeuw technische en maatschappelijke vooruitgang [....].* (Gorinchem, 1956).

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- *TMK, 1:50.000, 1858.*

- Kuyper, J., *Gemeenteatlas van de provincie Zuid-Holland 1869.*

- *Chromo-topografische kaart, 1:25.000,* 1881, 1908/1913, nrs. 527/548
- Top. kaart, 1:25.000, 1940, nr. 38 G.
- Top. kaart, 1:50.000, 1982, nr. 38 O.
- Top. kaart, 1:25.000, 1989, nr. 38 G.
- Top. kaart, 1:10.000, 1988.

- Vries, A. de, *Den Alblasser Waard en Vijf Heeren Landen, te samen groot 33110.* (Mergen, Dordrecht, 1767).

- Deventer, J. van, *Gorinchem, ca. 1560.*

- Blaeu, J., *Gorchum, ca. 1645.*

- Martini, J.M., *De Stad Gorinchem, 1747.*

- *Kadastraal Minuutplan, 1828.*

- *Uitbreidingsplan gemeente Gorinchem schaal 1:2.500,* blad 1, 1935. Gemeente Gorinchem (?).

- Gemeente Gorinchem. *Partieel uitbreidingsplan. Schaal 1:2.500* (Granpré Molière, Verhagen, De Kok 1941).

- Partieel uitbreidingsplan der gemeente Gorinchem. Schaal 1:2.500 (Granpré Molière, Verhagen, De Kok 1940).

- *Uitbreidingsplan in hoofdzaak der gemeente Gorinchem. Schaal 1:10.000* (Verhagen, Kuiper, Gouwetor, 1942/43).

- Partieel uitbreidingsplan der gemeente Gorinchem. Schaal 1:2.500 (Verhagen, Kuiper, Gouwetor, 1942/43).

- *Partieel uitbreidingsplan in onderdeelen* "Nieuw Gorinchem" 1951.

BIJLAGEN

- *Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P.* Zuid-Holland per 1 jan 1989.
- Kuyper, J. *Gemeenteatlas van de provincie Zuid-Holland 1869.*
- *Chromotopografische kaart 1:25.000*, 1881, nrs. 527/548.
- *Chromotopografische kaart 1:25.000*, 1914/1910, nrs. 527/548.
- *Topografische kaart 1:25.000,* 1940, no. 38 G.
- *Truppenkarte 1:50.000,* 1943, no. 38 Ost.
- *Topografische kaart 1:50.000*, 1982, no. 38 O.
- *Topografische kaart 1:25.000,* 1989, no. 38 G.
- *Legenda.*
- *Functioneel-ruimtelijke ontwikkeling ± 1850-1945 op basis van Top. kaart 1:10.000, verkleind naar ± 1:14.000.*

Figuur 1d.

Gemeente Gorinchem

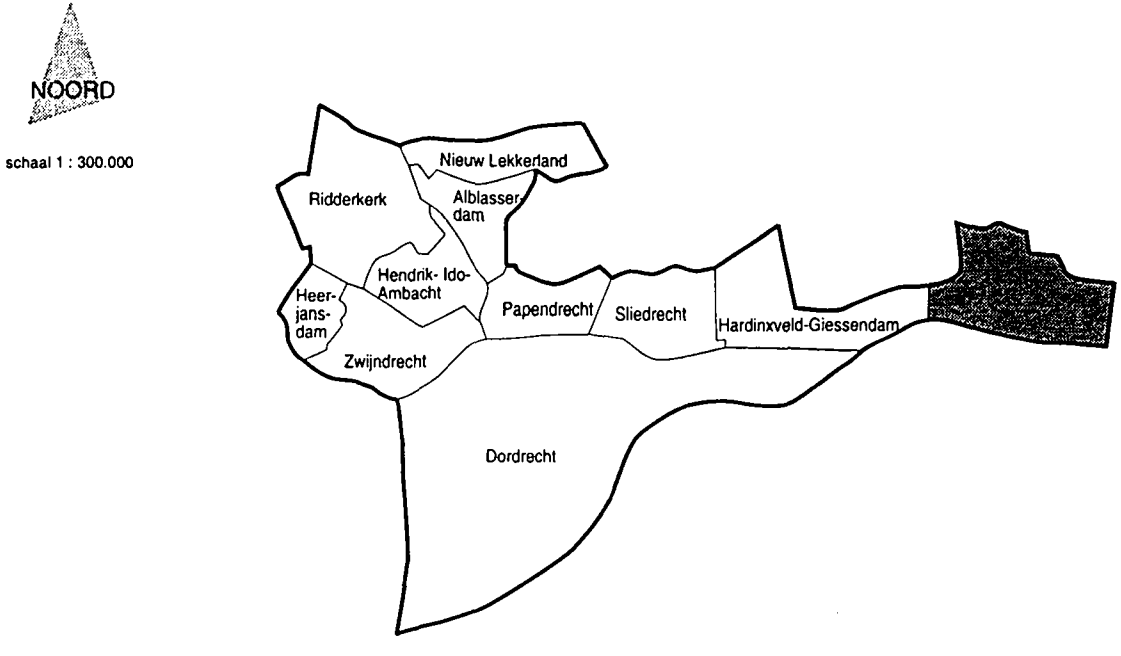

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1096

PROVINCIE ZUID-HOLLAND. GEMEENTE GORINCHEM.

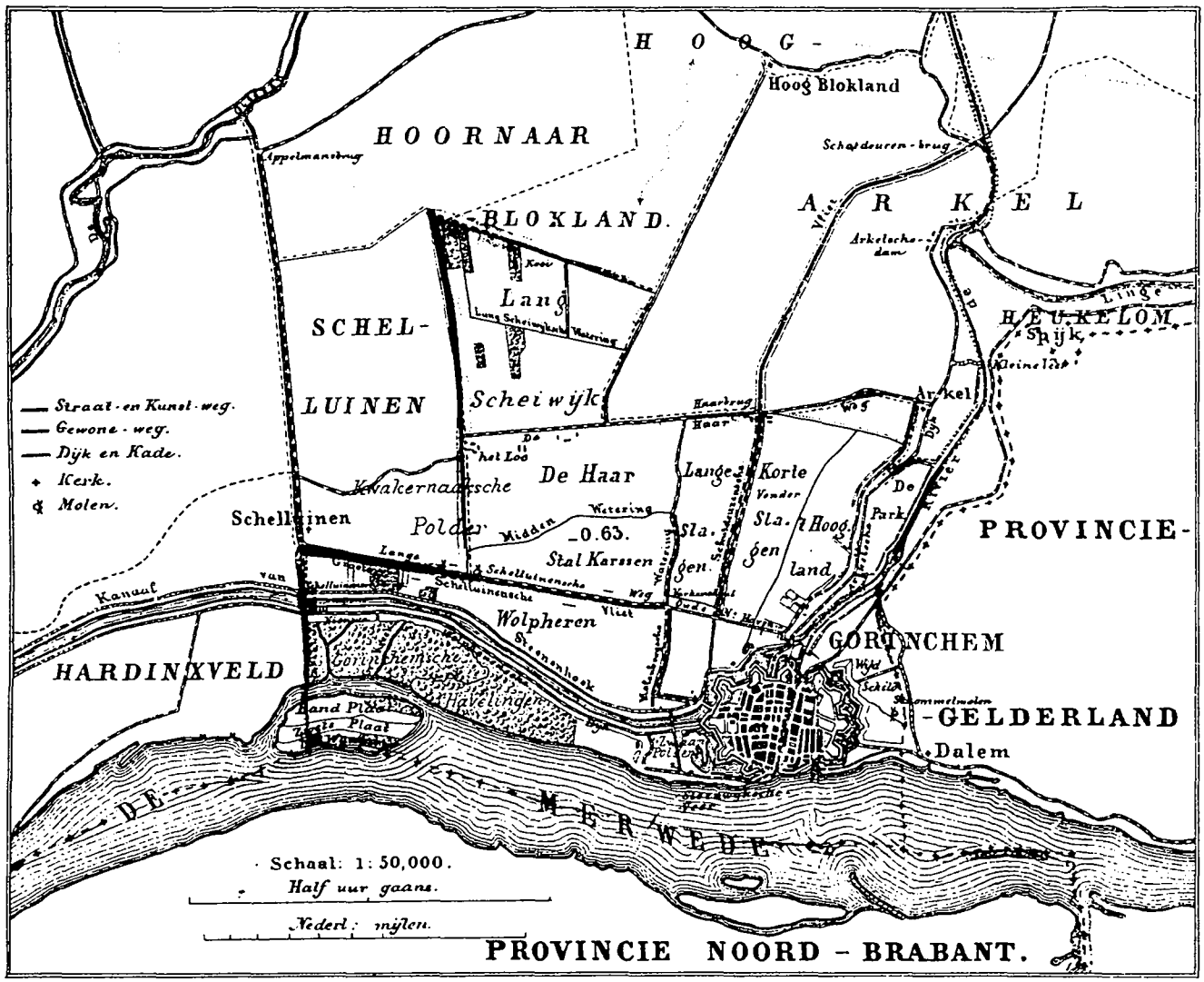

1869. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

1275 Bunders. 9200 Inwoners.

HOORNAAR
SCHEIWIJK
Arkelschen Dam
Rietveld
Spijk
Arkel
POLDER
DE
BANNE
GORINCHEM
KWAKERNAAT
GORINCHEM
Laag Dalem
Dalem
Lantaarn
Waterpoort
Sleeuwijksche Veer (Stoomboot)
Woudrichemsche Veer (Stoomboot)
Voetveer
Groes plant
WOUDRICHEM
Zand

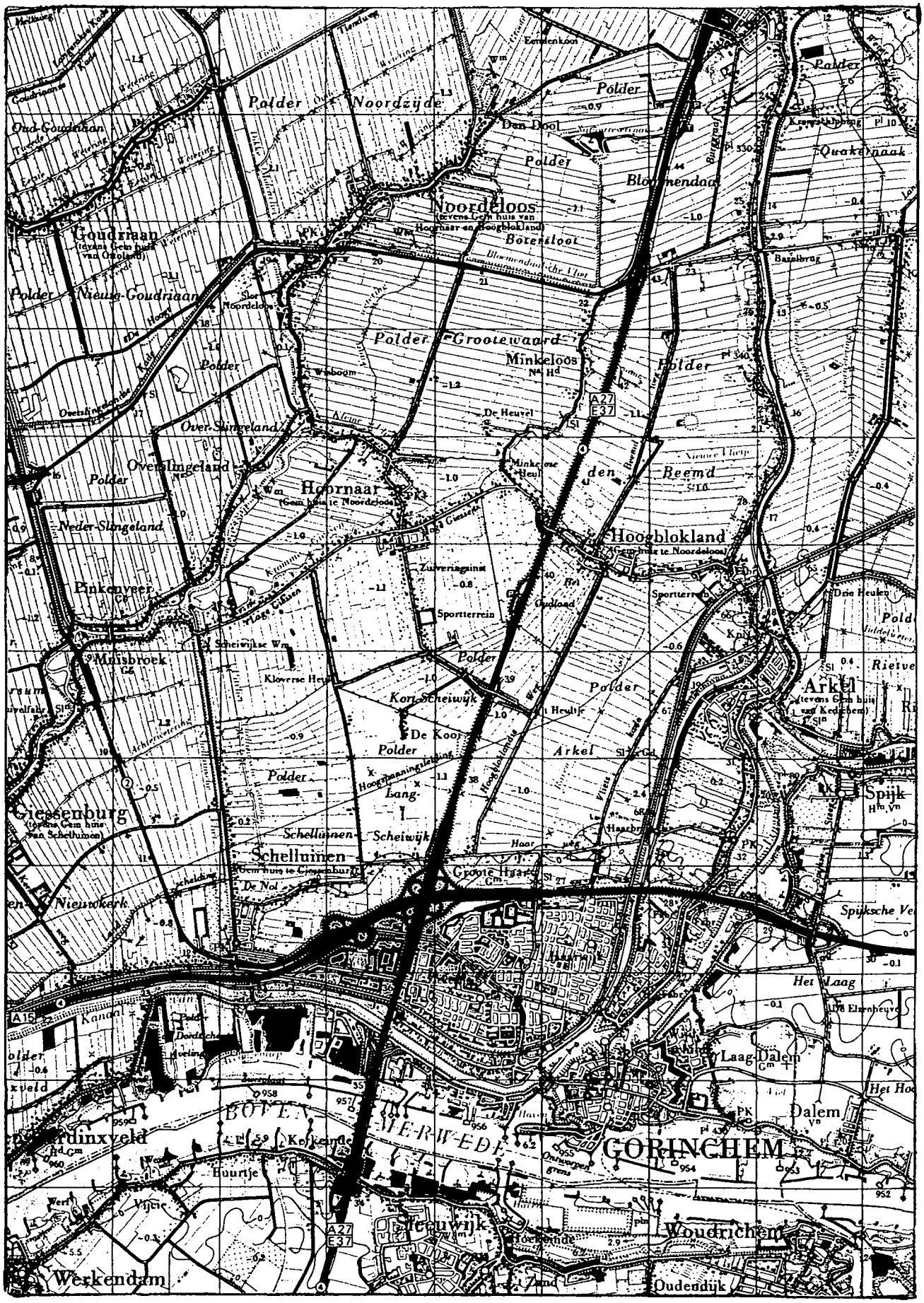

Polder Noordzijde
Oud-Goudriaan
Goudriaan
Polder Nieuw-Goudriaan
Noordeloos
Den Dool
Polder
Bloemendaal
Quakernaak
Polder Grootewaard
Minkeloos
Polder
Over-Slingeland
Overslingeland
Hoornaar
Neder-Slingeland
Pinkenveer
Mnisbroek
Hoogblokland
Zuiveringsinst
Sportterrein
Kloverse Heul
Kort-Scheiwijk
De Koor
Polder
Arkel
Arkel
Spijk
Giessenburg
Schelluinen
Schelluinen
Scheiwijk
Groote Haar
Nieuwkerk
Spijksche Ve
Het Laag
Laag-Dalem
Dalem
GORINCHEM
Woudrichem
Werkendam
Oudendijk
Kerkeinde
Huurtje
Vijcie
Hoekeinde
A27
E37
A15

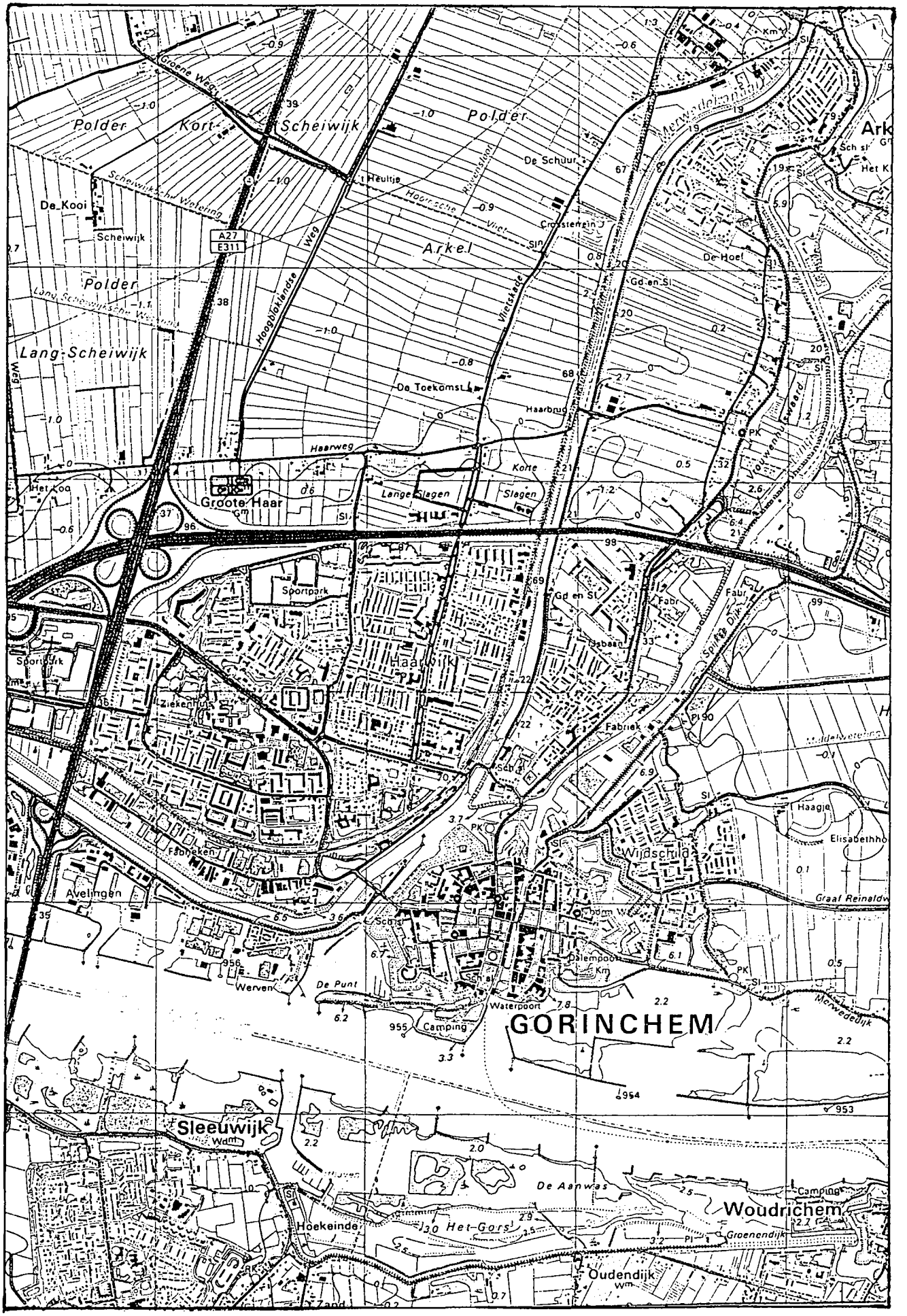

Polder
Kort-Scheiwijk
Polder
Arkel
Polder
Lang-Scheiwijk
De Kooi
Scheiwijk
Groene Weg
Scheiwijksche Wetering
Lang Scheiwijksche Wetering
Hoogbloklandse Weg
Vlietskade
Hoornsche Vliet
Ravenstein
Merwedekanaal
De Schuur
Crossterrein
De Hoef
De Toekomst
Haarbrug
Haarweg
Korte Slagen
Lange Slagen
Groote Haar
Het Loo
Sportpark
Haarwijk
Ziekenhuis
Fabrieken
Avelingen
Werven
De Punt
Camping
Waterpoort
Dalempoort
Wijdschild
Fabriek
Haagje
Elisabethho
Graaf Reinaldw
Merwededijk
GORINCHEM
Sleeuwijk
Hoekeinde
Het Gors
De Aanwas
Woudrichem
Groenendijk
Oudendijk
Vrouwenhuiswaard
Spijkse Dijk
A27
E311

Meerkerk
Leerbroek
Nieuwland
Oosterwijksche Polder
Oosterwijk
Hoog Blokland
Arkelschen Dam
Kedichem
Spijk
Arkel
GORINCHEM
Dalem
MERWEDE
RIVIER

Noordeloos
Polder
Goudriaan
MERWEDE
Sleeuwijk
de Werken

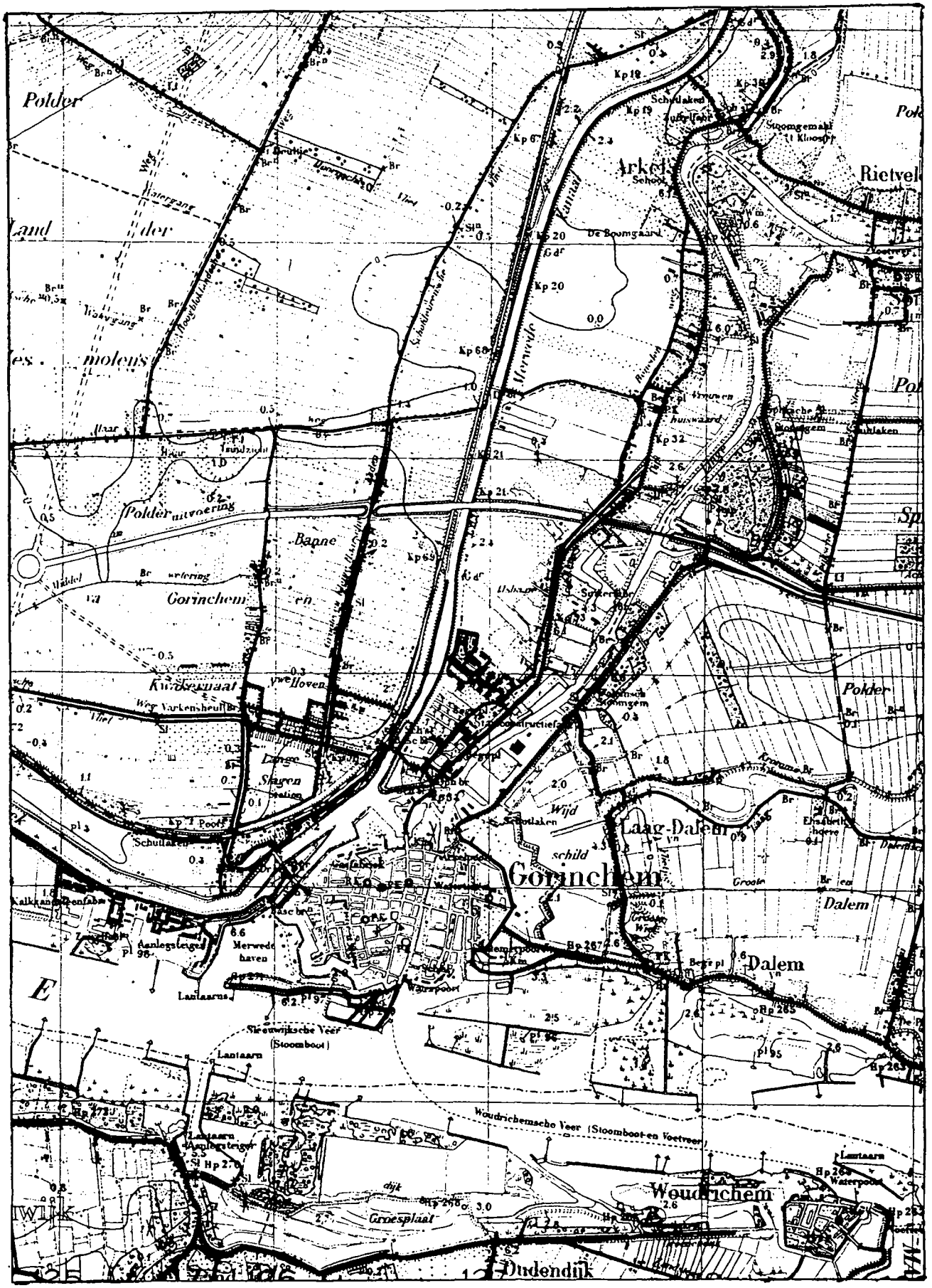
Polder
Land der
Arkel
Rietvel
De Boomgaard
Merwede
Kp 20
Kp 21
Kp 32
Kp 68
Kp 69
Polder uitvoering
Banne
Gorinchem
Kwakernaat
Varkensheul
Lange Slagen
Schutlaken
Wijd
schild
Laag-Dalem
Gorinchem
Dalem
Groote
Merwede haven
Aanlegsteiger
Lantaarns
Sleeuwijksche Veer (Stoomboot)
Lantaarn
Woudrichemsche Veer (Stoomboot en Voetveer)
Woudrichem
Groesplaat
Dudendijk
Polder

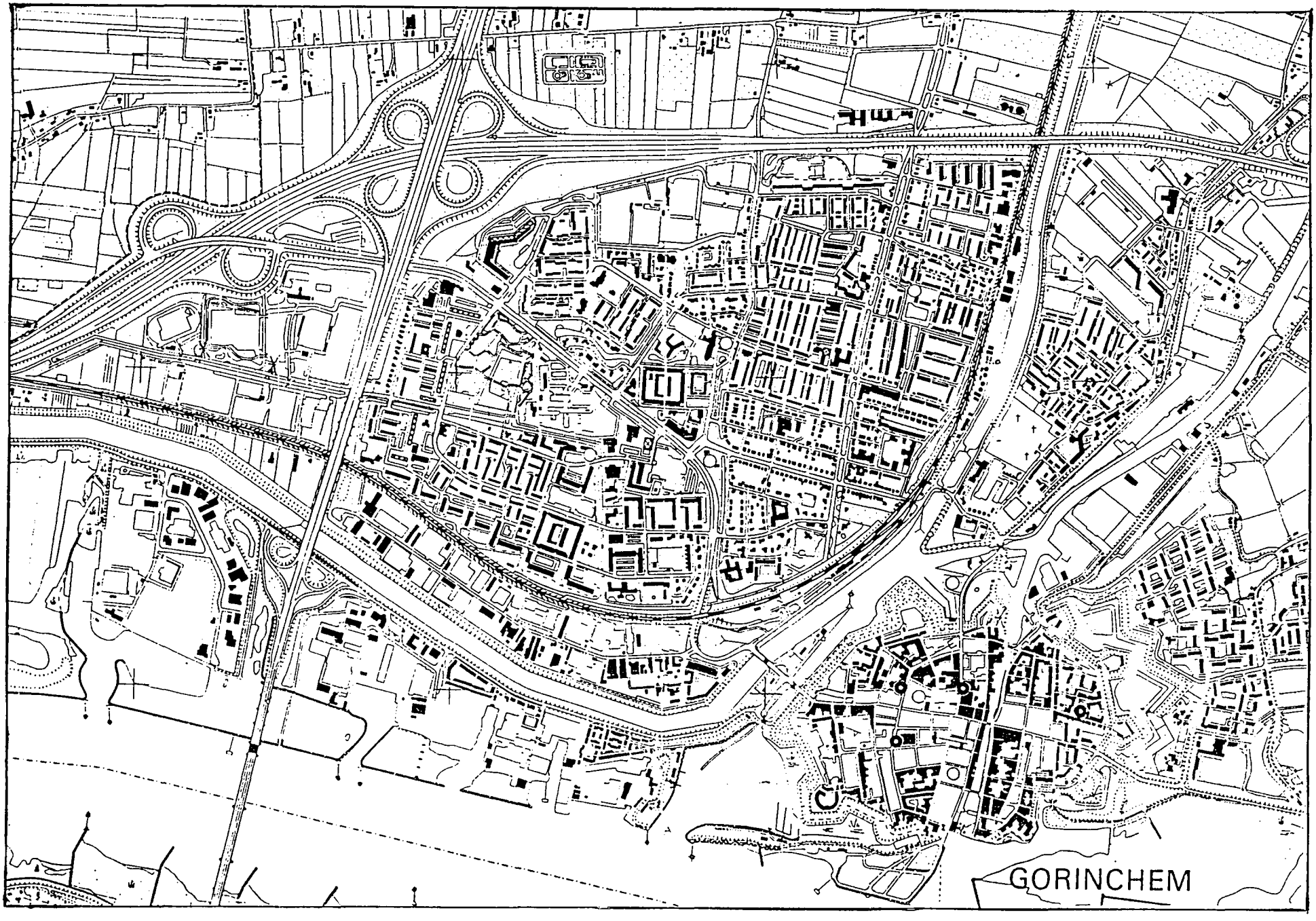
GORINCHEM

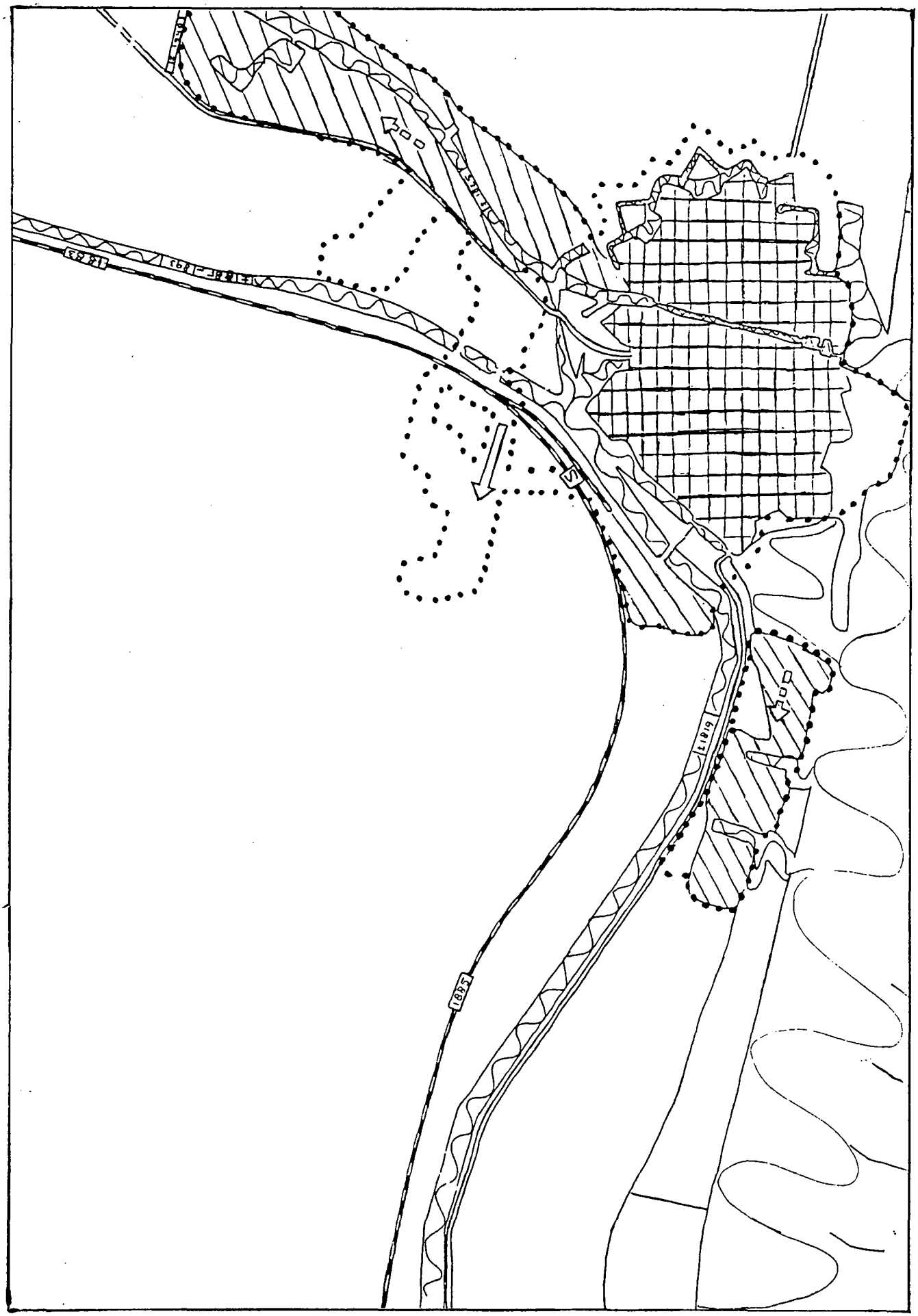
1895
1819

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE GORINCHEM

Inleiding

Gorinchem is een vestingstad, waarvan de vestingwerken nog steeds voor een belangrijk deel intact zijn. De stad is dan ook aangewezen als beschermd stadsgezicht. De binnenstad bestaat uit een benedenstad, aan de westzijde van de Lingemonding, en een bovenstad, aan de oostzijde. De benedenstad ligt laag ten opzichte van de dijk langs de Linge en is van Middeleeuwse oorsprong. In deze benedenstad bevinden zich de voornaamste openbare gebouwen. De bovenstad is jonger dan de benedenstad en is lange tijd niet geheel bebouwd geweest. In 1818 werd het Kanaal van Steenenhoek gegraven en in 1824-1825 het Zederik-kanaal. Toen werden ook de twee sluizen in de monding van de Linge gelegd, waardoor deze één grote schutkolk werd. Eind negentiende eeuw werd het Merwedekanaal gegraven, waarvoor enkele bastions werden gewijzigd. In dit kanaal werden op Gorinchems grondgebied twee sluizen gelegd (Grote Merwedesluis, Kerkhofbrugsluis) met daarbij bruggen.

Tot halverwege de twintigste eeuw heeft Gorinchem zijn verdedigingsfunctie behouden. Aan de oostzijde van de stad was tot voor kort het schootsveld nog bewaard. Nadat in 1987 de plaats Dalem bij de gemeente Gorinchem werd gevoegd, heeft de stad zich pas in deze richting uitgebreid. Aan de noordzijde is in de jaren twintig de Lingewijk gebouwd, tussen Merwedekanaal en de rivier De Linge. In de jaren dertig werden door het bureau Granpré Molière verscheidene uitbreidingsplannen gemaakt voor het gebied ten westen van het Merwedekanaal. Van groot belang voor de ontwikkeling van Gorinchem is de firma De Vries Robbé geweest. In de bebouwing is dit niet alleen terug te vinden in fabrieks-complexen, maar ook in woningbouw en verenigingsgebouw, die voor personeel en/of door de directeur werden opgericht. Bovendien zijn ook veel van de materialen die in de bouw werden gebruikt afkomstig van de firma De Vries Robbé.

Stadsbebouwing

Zoals reeds gezegd is in Gorinchem het oude (voor MIPse) stratenplan grotendeels behouden gebleven. Ook zijn er nog veel oude kernen van panden aanwezig. Hiervoor zijn wel vaak negentiende eeuwse gevels geplaatst; lijstgevels met eenvoudige kroonlijsten en vaak deuromlijstingen. Invullingen met nieuwbouw hebben in de MIP-periode natuurlijk ook plaatsgevonden. Dit is deels bebouwing van panden tussen de oude bebouwing, maar ook voor een deel bebouwing op nog niet eerder bebouwde stadsdelen. Voorbeelden van invulling tussen oudere bebouwing zijn de panden Grote Markt 1-5 (invloed Art Nouveau), Grote Markt 14/15 en 16 (woningen uit rode baksteen met decoratief gebruik van afwijkend gekleurde stenen), Kriekenmarkt 25-27 (tweelaags woningen met souterrain en voortuinen, opgetrokken uit rode baksteen met decoratie in kunststeen en tegels).

Eind negentiende eeuw is woningbouw gepleegd in de hoek rond het Wilhelminaplein, Nieuwstad, Verlengde Pompstraat. Dit was zowel tweelaagse als drielaagse woningbouw. Voorbeelden van tweelaagse bouw zijn de panden Westerstraat 2/Nieuwstad 36-40 (een pand onder schilddak met gemetselde deuromlijstingen van afwijkend gekleurde baksteen) en Westerstraat 1/Nieuwstad 42-46 (een zelfde soort pand onder schilddak, echter met kroonlijst en deuromlijstingen). Voorbeelden van drielaagse woningbouw zijn te vinden in Westerstraat en Verlengde Pompstraat. Rond het Wilhelminaplein heeft al stadsvernieuwing plaatsgevonden, ook de andere hier genoemde panden zullen door nieuwbouw vervangen worden. Het oosten van de stad binnen de wallen is eveneens eind negentiende en begin twintigste eeuw bebouwd. Vermeldenswaard is hiervan de woningbebouwing Burgstraat

63-65/Oosterstraat 1-3. Dit is een blok tweelaagse woningen (elk onder een eigen dak) met decoratief metselwerk en een telkens terugwijkende gevellijn, die een aardige hoekoplossing oplevert.

Planmatige bebouwing

De planmatige bebouwing heeft plaatsgevonden buiten de oude stad, en vanwege de kringenwet ook op enige afstand van de wallen. Het oudst is de zogeheten Lingewijk tussen de rivier de Linge en het Merwedekanaal. Dit is een tuindorpachtige wijk, gebouwd in de jaren twintig van deze eeuw door de woningbouwverenigingen "Volkshuisvesting" en "Maatschappij tot Bevordering der Volkshuisvesting Jan van Arkel". De eerstgenoemde vereniging is mede opgericht door de Vries Robbé terwijl de tweede gezamenlijk is opgericht door de directeuren van de suikerfabriek Hollandia en de Vries Robbé. De bebouwing bestaat uit meest eenlaagse rijtjeswoningen, vaak met vakwerk in de toppen van de gevels of met een gepleisterd gevelgedeelte. De bebouwing is gegroepeerd rond vrij ruime binnenterreinen waar zich tuinen bevinden. Enkele woningen hebben ook voortuinen, met name aan de Hugo de Grootstraat. Het stratenplan bevat enkele gebogen lijnen en een plein met openbare groenvoorziening, het Hugo de Grootplein. Tegenwoordig wordt de wijk doorsneden door de Maria van Reigersbergenstraat.

Bij het Kanaal van Steenenhoek werd in de jaren twintig de zogenaamde uitbreiding West I gerealiseerd. Op initiatief van enkele fabrikanten werd er een wijk gebouwd door de architect Jan Wils. Dit is een woningbouwcomplex van eenlaagse en tweelaagse blokken met twee of meer woningen; alle onder schilddaken, en de eenlaagse met dakkapellen. De woningen zijn opgetrokken uit rode baksteen met lateien van kiezelbeton en hebben aparte vensteroplossingen. De vensters op de begane grond staan iets naar voren ten opzichte van de gevel en enkele woningen hebben op de hoeken van de begane grond een houten balk met aan weerszijden een klein raam. In enkele blokken bevinden zich bovendien onderdoorgangen. De woningen zijn geplaatst op een driehoekig terrein, rond een stratenplan van schuin en recht op elkaar aansluitende straten met een plein. Aan dit plein bevinden zich bovendien enkele winkels.

In 1935 en 1941 zijn er door bureau Granpré, Molière, Verhagen, Kok uitbreidingsplannen gemaakt voor de huidige Haarwijk. Langs de Nieuwe Haven bevindt zich villa-achtige bebouwing met daarachter meer aaneengesloten bebouwing uit de jaren dertig, met een schoolgebouw. De Kleine en Grote Haarsekade vormen een groene as in de wijk, aangelegd op de gedempte Schelluinse Vliet. Aan de zuidzijde van de Nieuwe Hoven bevindt zich Plantsoen, een groen gebiedje met daarin enkele villa's, waarvan Plantsoen 13 het vermelden waard is. Voor een deel is de Haarwijk echter pas na de Tweede Wereldoorlog bebouwd.

Winkels

Het winkelgebied in de oude stad liep langs de doorgaande verbinding Westwagenstraat, Gasthuisstraat, Hoogstraat en Burgstraat, en de dwars erop lopende Langendijk en Arkelstraat. Daar bevinden zich nog veel houten winkelpuien daterend rond 1900. Er zijn ook enkele puien met gietijzeren onderdelen. In het huidige voetgangersgebied van de Gasthuisstraat zijn echter ook recente puien in de panden gezet. Fraaie voorbeelden van winkelpuien zijn: de houten winkelpui uit de jaren twintig van Boek- en Kantoorboekhandel Stein in de Westwagenstraat; Hoogstraat 9 een fraaie pui van circa 1900 met gietijzeren zuilen; Hoogstraat 15 een aardig pand met winkel uit de jaren dertig; Appeldijk 3 een fraaie

pui met gietijzeren zuilen in een achttiende eeuws pand; Langendijk 11 een houten winkelpui uit de jaren dertig.

Bijzondere bebouwing

De openbare gebouwen van Gorinchem bevinden zich voornamelijk in de benedenstad van de oude stad. Hier staan het stadhuis op de Grote Markt van circa 1860, (een neoclassicistisch gebouw van architect A.W. van Dam); op de Groenmarkt een grote kerk uit 1851 achter een oudere toren, en het voormalige postkantoor (een gebouw in rode baksteen met speklagen in gele baksteen, dat nu is verbouwd tot apartementen). In Gorinchem bevinden zich diverse kerken uit de MIP-periode. Behalve de reeds genoemde kerk op de Groenmarkt zijn dit een Waterstaatskerk uit 1839 van architect J. van Nune, nu verbouwd tot appartementen; de begin twintigste eeuwse Rehobothkerk aan de Driekoningstraat in neoromaanse stijl; een zaalkerkje aan de Kapelstraat en de Lutherse kerk aan de Langendijk. Dit laatste is eveneens een zaalkerk en was oorspronkelijk in gebruik door de Oud Katholieken.

Verdere bijzondere bebouwing in de oude stad is het voormalige Armen Weeshuis, Molenstraat 40, een uit de rooilijn gelegen gepleisterd gebouw uit 1869. Haarstraat 39 is het voormalige ziekengasthuis. Ook dit pand is uit de rooilijn gelegen en heeft een gepleisterde voorgevel met rondboogfries. Aan de straat staat een gietijzeren hekwerk. Aan de Zusterstraat staat de voormalige spaarbank uit 1889, een pand met een rijk gedecoreerde voorgevel. Aan de Torenstraat/Nieuwstad bevindt zich het voormalige verenigingsgebouw van de firma de Vries Robbé met een door een muur omgeven terrein waarop zich een muziektempel bevindt.

Zowel in de binnenstad als in de uitbreidingswijken van Gorinchem staan schoolgebouwen die gebouwd zijn in de MIP-periode. In de binnenstad zijn dat de voormalige lagere school voor jongens en meisjes uit 1881, Krijtstraat 6 (een eenvoudig maar gaaf tweelaags schoolgebouw dat iets uit de rooilijn gelegen is); het gymnasium en tussenschool voor jongens uit 1883, Zusterstraat 11/13; de tussenschool en burgerschool voor meisjes uit de jaren tachtig van de negentiende eeuw, Zustersteeg 4-6. Deze bestaat uit twee eenlaagse gebouwen opgetrokken uit rode baksteen met gevels met lisenen en per voorgevel één risalerend travee. Aan de Westerstraat 3 staat een schoolgebouw daterend van circa 1900 en ook aan de Kalkhaven staat een schoolgebouw uit die periode. De daar gelegen HBS is enkele jaren geleden afgebroken en vervangen door het gebouw van het kantongerecht. In de Lingewijk staan diverse scholen uit de MIP-periode. Aan de De Vries Robbéweg 27 staat de Technische school gebouwd in 1937, die mede is opgericht door de firma de Vries Robbé. Ook de onderdelen voor de bouw (stalen vensters) zijn door die firma geleverd. In de Herman de Ruyterstraat is een cluster scholen (een openbare en een christelijke lagere school) te vinden met een gemeenschappelijk gymnastieklokaal. De scholen dateren van rond 1935.

Park- en groenaanleg

In 1898 werd op het landhoofd, net buiten de muren van Gorinchem, het Wilhelminapark aangelegd. Het landhoofd was vergroot met grond die uitgegraven werd bij de aanleg van een vluchthaven in de Zwaanpolder. Behalve dit openbare park is er in Gorinchem een aantal begraafplaatsen die als groene plekken in de gemeente aangemerkt kunnen worden. Dit zijn de Algemene Begraafplaats uit 1830 aan de De Vries Robbéweg, met fraaie poortgebouwen, een hekwerk en meerdere fraaie graven. Eveneens aan de De Vries Robbéweg ligt de Joodse begraafplaats met een bidlokaal uit 1935 met kouhaniem-uitbouw.

Aan de Arkelse Onderweg 43 ligt de Rooms Katholieke begraafplaats met kapel uit 1882. Groenaanleg is bovendien te vinden in de uitbreidingswijken. Met name de Haarwijk heeft een duidelijke groene as; de Grote Haarkade die uitloopt in het Plantsoen.

Monumenten van bedrijf en Techniek

Door zijn ligging aan de monding van de Linge, kende Gorinchem van oudsher al bedrijvigheid. In de oude stad zijn aan de Kortendijk en zijn zijstraten en achter de Appeldijk nog tamelijk veel negentiende eeuwse pakhuizen te vinden. Enkele fraaie zijn Eendvogelsteeg 8, Kabeljauwsteeg 1 (circa 1860), Appeldijk 33 (1837), en Havendijk 22 (1859). Enkele pakhuizen zijn momenteel verbouwd tot wooneenheden. Voorbeelden daarvan zijn: Kortendijk 9 en Eendvogelsteeg 7-11.

Aan monumenten van bedrijf en techniek is verder in de oude stad nog te noemen de wasserij aan de Schuttersgracht (circa 1900), het badhuis/pomphuis aan de Havendijk van circa 1925, de Korenbeurs uit de eerste helft van de negentiende eeuw en de voormalige watertoren die nu wooneenheden bevat. Buiten de oude stad is aan oudere monumenten van bedrijf en techniek te noemen de sluis bij Dalem uit 1810-14; een sluis die bedoeld was om bij overstromingen water uit te laten maar bovendien als inundatiesluis gebruikt kan worden. Aan de Spijksedijk 15 staat het gemaal Constantia Adriana uit 1871.

In 1818 werd het Kanaal van Steenenhoek gegraven en in 1824-25 het Zederikkanaal. Daarbij werden twee sluizen in de monding van de Linge gelegd waaronder één waaiersluis. Eind negentiende eeuw werd het Merwedekanaal gegraven waarin op Gorinchems grondgebied twee sluizen werden geleged (Grote Merwedesluis en Kerkhofbrugsluis). Hierover werden fraaie dubbele basculebruggen gelegd waarvan er nog twee resteren; één bij de Grote Merwedesluis en één bij de Kerkhofbrugsluis. Deze zullen echter in 1990 verdwijnen. Bij de sluizen staan ook nog schuilhokjes, wachterswoningen (bij Merwedesluis) en schotbalkenloodsen.

Na de aanleg van het Merwedekanaal kwam er een grootschaliger industriële ontwikkeling in Gorinchem. Van groot belang voor Gorinchem was de Vries Robbé, waarvan de bedrijfsgebouwen langs de Arkelsedijk nog staan. Deze zijn nu in handen van de firma de Vries Robbé-gevelbouw. Ook het voormalige ontvangstgebouw met schaftlokaal en bedrijfsschool uit 1941 is nog aanwezig. Dit is een creatie van de architecten Merkelbach en Karsten. Langs de Arkelsedijk liggen delen van de voormalige suikerfabriek Hollandia uit 1871, nu CCA Biochem. Iets verderop staat ook nog de bijbehorende directeursvilla Argo.

Verdedigingswerken

Gorinchem is een vestingstad waarvan de vestingwerken nog grotendeels bestaan; deze werken dateren echter van voor de MIP-periode. Wel is er ter verdediging in de Tweede Wereldoorlog een bunker gebouwd bij de Vijfde Uitgang.

Naoorlogse ontwikkelingen

Voor de Haardijk bestond er al voor de Tweede Wereldoorlog een uitbreidingsplan; bebouwing van het gebied heeft echter zowel voor als na de oorlog plaatsgevonden. Vermeldenswaard uit de directe naoorlogse jaren is de betonwijk rond de Eendenplas. De woningen hier zijn zogenoemde montage-woningen, gebouwd uit prefab betonsteen van de firma Betondak, een dochteronderneming van de Vries Robbé. Bijzondere vermelding verdient ook het zogenoemde Kremlin; een woningbouwcomplex uit begin jaren vijftig in

de stijl van de Bossche school. In westelijke richting is Gorinchem daarna steeds uitgebreid. In oostelijke richting heeft pas uitbreiding plaatsgevonden nadat de gemeente Dalem in 1978 bij Gorinchem werd gevoegd.

C. STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

GORINCHEM,
Stedebouwkundige typologie

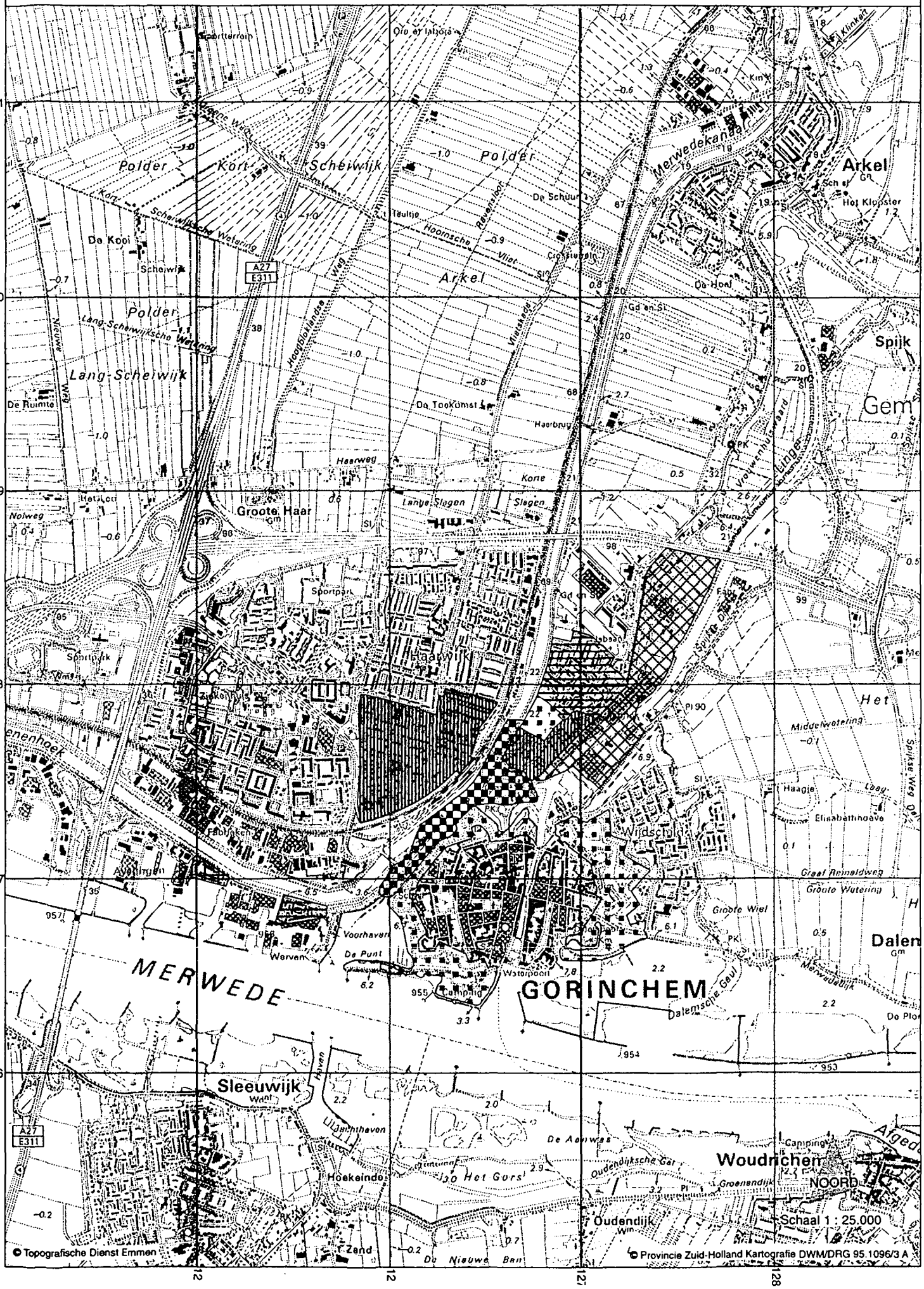

GORINCHEM

Stedebouwkundige typologie

1. Stedelijk ingericht gebied

1.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- stenen straten, geen voortuinen
- voornamelijk aaneengesloten bebouwing
- bebouwing deels complexgewijs, complexgrootte variabel

1.2 Stedelijk villagebied

- functie: wonen
- ligging in stedelijke context
- planmatige ontwikkeling
- stratennet royaal van opzet met soms bijzondere patroon- of vormkenmerken
- stenen straten met veelal ondiepe voortuinen
- bebouwing aaneengesloten of vrijstaand op geringe onderlinge afstand
- twee of meer bouwlagen hoog

2. Niet-stedelijk ingericht gebied

2.1 Algemeen

- functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- vaak eenvoudig of op pré-stedelijke structuur geënt stratennet
- regelmatige voortuinen
- weinig aaneengesloten bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

2.2 Tuinwijkachtige ontwikkeling

- functie: wonen
- planmatige ontwikkeling
- stratennet soms met bijzondere patroon- en vormkenmerken
- groene straten, voortuinen
- voornamelijk half open blokken, strokenbouw
- bebouwing complexmatig

2.3 Villagebied

- functie: wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkeling
- stratennet vaak met bijzondere vormkenmerken
- groene straten, tuinen rondom
- voornamelijk losse bebouwing
- bebouwing voornamelijk niet complexmatig

3. Gebied zonder woonfunctie

3.1 Industriegebied

- functie: industrie / bedrijvigheid / handel / verkeer
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

3.2 Groen gebied

- functie: openluchtrecreatie (park, sportterrein, begraafplaats, enz.)
- voornamelijk onbebouwd terrein
- inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of functies

4. Ander gebied

- functie: waterstaatkundig

Na 1945 gereconstrueerd gebied

Gebieden met bijzondere waarden

1 West I
2 Lingenwijk

3 Industriegebied langs de Linge

4 Sluiscomplexen Merwedekanaal

GORINCHEM,
Gebieden met bijzondere waarden

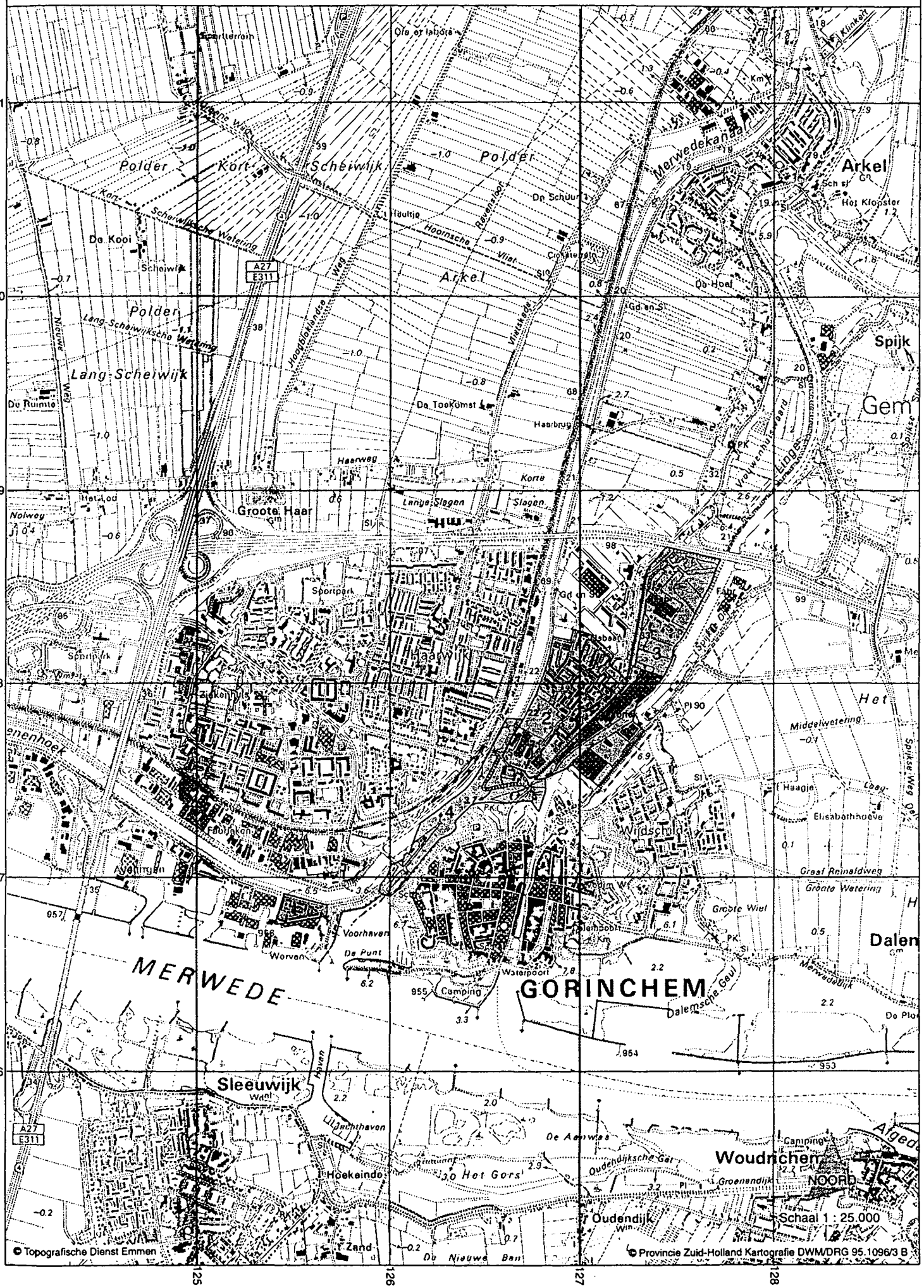

D. GEBIEDEN MET BIJZONDEREWAARDEN

criteria

1. West I
2. Lingewijk
3. industriegebied langs de Linge
4. sluiscomplexen in Merwedekanaal

Criteria	Gebieden 1	2	3	4
I. Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:				
1. kwaliteit van het ruimtelijke concept;	+	+	+	
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;	+	+		
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorisch kwaliteiten;	+	+	+	
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).	+	+		
II Bijzondere historische betekenis, zoals:				
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+		
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;	+	+		
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering).	+			
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:				
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;	+	+	+	
2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	+			
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.	+	+		
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+			
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten).	+	+		

1. West I

Het woningbouwcomplex West I ligt ten westen van de oude stadskern van Gorinchem op de strook industrieterreinen (werven) langs de Merwede (zie kaartje). De woningen zijn circa 1920 door een fabrikant gerealiseerd om zijn arbeiders te huisvesten. Het ontwerp van het tuinwijkje is van Jan Wils. De woningen zijn geplaatst onder aan de dijk op een driehoekig terrein, met een stratenplan van schuin en recht op elkaar aansluitende straten met een plein. Aan dit plein bevinden zich bovendien enkele winkels. Het woningbouwcomplex bestaat uit eenlaags en tweelaags blokken met twee of meer woningen, alle onder schilddaken, en de eenlaags met dakkapellen. De woningen zijn opgetrokken uit rode baksteen met lateien van kiezelbeton en hebben aparte vensteroplossingen. De vensters op de begane grond staan iets naar voren t.o.v. de gevel en enkele woningen hebben op de hoeken van de begane grond een houten balk met aan weerszijden een klein raam. In enkele blokken bevinden zich bovendien onderdoorgangen.

Het complex heeft naast stedebouwkundige en architectuurhistorische waarde (als complex van een bekende architect) ook sociaal-historische waarde als complex dat ontstaan is op initiatief van fabrikanten voor hun arbeiders.

2. Lingewijk

Lingewijk is gelegen tussen de rivier de Linge en het Merwedekanaal (zie kaartje). Het is een tuindorpachtige wijk, gebouwd in de eerste helft van de jaren '20 van deze eeuw, door de woningbouwverenigingen "Volkshuisvesting" en "Maatschappij tot Bevordering der Volkshuisvesting Jan van Arkel". De eerstgenoemde vereniging is mede opgericht door de nabijgelegen fabriek van De Vries Robbé, terwijl de tweede gezamenlijk is opgericht door de directeuren van de suikerfabriek Hollandia en De Vries Robbé. De wijk kent naast de woningen een aantal voorzieningen o.a. enkele scholen aan de Herman de Ruyterstraat (1934-1935), een Rooms-Katholiek (begraafplaats met aula uit 1882) en een Joods complex (synagoge, aula en begraafplaats uit de jaren '30). Het stratenplan bevat rechte, haaks op elkaar liggende straten, maar ook enkele bochtige straten. Het centrum van de wijk is een vierkant plein met openbare groenvoorziening, het Hugo de Grootplein. De bebouwing bestaat uit meest eenlaags rijtjes woningen, vaak met vakwerk in de toppen van de gevels of met een gepleisterd geveldeel. De bebouwing is gegroepeerd rond vrij ruime binnenterreinen waar zich tuinen bevinden. Enkele woningen hebben ook voortuinen, m.n. aan de Hugo de Grootstraat.

De wijk heeft stedebouwkundige waarde en sociaal-historische waarde, als wijk met sociale woningbouw, gebouwd door woningbouwverenigingen die relaties hadden met de grote industrieën van Gorinchem. Het gaat hierbij om industrieën, die vlak bij de wijk gevestigd waren en zijn.

3. industrieterrein langs Linge

Het industrieterrein is gelegen tussen de Linge en de Arkelsedijk ten noorden van de oude stadskern. Het gaat om een langgerekte strook met bedrijfsgebouwen en havens. Op het terrein staan de gebouwen van het voormalige bedrijf de Vries Robbé, een firma en familie die van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van de stad Gorinchem. Ook het voormalige ontvangstgebouw met schaftlokaal en bedrijfsschool uit 1941 is nog aanwezig. Dit is een creatie van de architecten Merkelbach en Karsten. Langs de Arkelsedijk liggen delen van de voormalige suikerfabriek Hollandia uit 1871, met iets verderop de bijbehorende directeursvilla Argo. Het industrieterrein is van waarde als monument van bedrijf en techniek. Het ontvangstgebouw van de firma de Vries Robbé heeft bovendien architectuurhistorische waarde. De industrieën die op het terrein gevestigd waren, zijn bovendien

van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van Gorinchem. (zie ook relatie met gebied 2).

4. sluiscomplexen Merwedekanaal

Ten westen en noorden van de oude stadskern van Gorinchem komen een aantal waterwegen bijeen, het Merwedekanaal, de Linge en het Kanaal van Steenenhoek, die zorgen voor een ingewikkelde waterstaatkundige situatie. Vanwege de verschillende peilen en ten behoeve van het scheepvaartverkeer zijn een aantal sluizen aangelegd. Deze vormen vanwege hun functie en architectuur een samenhangend geheel en worden daarom als één gebied aangemerkt. De toestand ter plaatse, bestaande uit het Zederikkanaal (gegraven in 1825) en het Kanaal van Steenenhoek (gegraven in 1818-1819) werd in de periode 1885-1893 grondig gewijzigd, toen het Merwedekanaal werd gegraven. Onderdeel van de werkzaamheden op Gorinchems grondgebied was de aanleg van twee sluizen (de Grote Merwedesluis bij de Nieuwe Wolpherensedijk en de Kerkhofbrugsluis bij de Handelskade). Hierover werden fraaie dubbele basculebruggen gelegd waarvan er nog twee resteerden op het moment van inventarisatie. Bij de sluizen staan ook nog schuilhokjes, wachterswoningen en schotbalkenloodsen. De sluis over het Paardenwater is inmiddels gemoderniseerd.

De sluiscomplexen hebben waarde als samenhangende gebieden, die in zijn structuur (veroorzaakt door een gecompliceerde waterstaatkundige situatie) nog vrijwel gaaf is. Ook zijn nog veel bijgebouwen (bruggen, woningen) aanwezig. Deze elementen zijn van waarde als monumenten van bedrijf en techniek. De bijgebouwen en woningen komen ook elders langs het Merwedekanaal terug.